

Фонд «Меморіал
убитим євреям Європи»
Український центр вивчення
історії Голокосту

Stiftung Denkmal
für die ermordeten Juden Europas
Ukrainian Center
for Holocaust Studies

ЛЮБАР

Життя та загибель
єврейської громади

LIUBAR

The Life and Death
of the Jewish community

У нарисі представлено історію життя та загибелі під час Голокосту єврейської громади смт Любар Житомирської області – одного з місць міжнародного проекту «Захистимо пам'ять», у рамках якого у 2019 р. біля двох місць масового вбивства любарських євреїв були встановлені інформаційні стели. Дослідження ґрунтується на джерелах з українських та закордонних архівів, наукової літератури і приватних колекцій.

This publication presents the life and death story of the Jewish community in the Ukrainian town of Liubar during the Holocaust. The town, located in Zhytomyr region of Ukraine, is one of the sites of the international project «Protecting Memory». In 2019 within the frames of the project two information stelae were erected on the killing sites of Liubar Jews. The research is based on sources from Ukrainian and foreign archives, academic literature and private collections.

Проект та, зокрема, історичне дослідження, результатом якого є ця публікація, виконано завдяки підтримці Міністерства закордонних справ Німеччини.

Auswärtiges Amt

Both the project and the historical research, which resulted in this publication, have been funded by the German Federal Foreign Office.

Автор
Рей Брандон

Author
Ray Brandon

Редакційна колегія:
Уве Ноймеркер
д-р Анатолій Подольський
д-р Ульріх Бауманн
д-р Світлана Бурмістр
Олександра Вроблевська
Божена Козакевич
Марія Гончаренко-Шуберт

Editorial board
Uwe Neumärker
Dr. Anatoliy Podolskyi
Dr. Ulrich Baumann
Dr. Svetlana Burmistr
Aleksandra Wroblewska
Bozhena Kozakevych
Mariya Goncharenko-Schubert

Редактор
Михайло Тяглий

Editor
Mykhaylo Tyaglyy

Переклад
Ганна Черноус

Translated by
Hanna Chornous

УДК 341.485"20"(=411.16)477.42-22Люб)(091)
Б87

ISBN 978-966-2726-84-8

© Ray Brandon, 2019
© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 2019
© Український центр вивчення історії Голокосту, 2019

ЗМІСТ/CONTENTS

Переднє слово/Foreword.....	4/5
Передвоєнна історія/Prewar history	10/11
Голокост/Holocaust	24/25
Наслідки/Aftermath.....	48/49
Ілюстрації/Illustrations.....	58/58

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

У період німецької окупації 1941–1944 років на території сучасної України шляхом масових розстрілів було вбито понад мільйон єврейських дітей, жінок та чоловіків. Їх поховали у численних могилах. Міжнародний проект «Захистимо пам'ять» має на меті облаштування знехтуваних та забутих масових поховань євреїв та ромів, а також створення поруч з ними місць пам'яті та інформації для того, аби зберегти пам'ять про жертв для сьогодення та майбутнього.

На території сучасної України знаходяться близько 2000 місць масових розстрілів. У віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх протитанкових ровах чи піщаних кар'єрах загони Вермахту, СС та поліція – за участі місцевого населення – знищували цілі єврейські громади, нерідко впродовж кількох днів. Часто жертв змушували самих викопувати ями та роздягатися. Спочатку вбивали чоловіків, а потім жінок та дітей. Біля могил, перед лицем смерті, відбувалися страшні сцени.

Після війни багато з цих місць убивств пішли у небуття. Для небагатьох, кому вдалося вижити, вшанування пам'яті вбитих членів родини, друзів та знайомих було можливим лише у вузькому колі. Офіційна радянська історіографія відмовлялася визнати євреїв як окрему групу жертв Другої світової війни. Коли за ініціативи євреїв, що вижили і повернулись, встановлювалися скромні пам'ятніobelіски, вони мусили бути присвячені «мирним радянським громадянам».

Лише в 1990-х роках, у незалежній Україні, в багатьох місцях були встановлені пам'ятніobelіски, що вказували на єврейське походження жертв. Однак сотні масових поховань залишаються до-

FOREWORD

During the German occupation, from 1941 to 1944, over one million Jewish children, women, and men were murdered and hastily buried in mass shooting operations throughout the territory of what is today Ukraine. The international project “Protecting Memory” works both to transform the neglected and forgotten mass graves of Jews and Roma into dignified places of remembrance and information points and to preserve the memory of the victims for the present and future.

Estimates suggest there more than 2,000 mass shooting sites on the territory of contemporary Ukraine. In remote ravines and forests, in the middle of fields, in former tank traps and sand quarries, Wehrmacht, SS, and police forces, supported by local auxiliary police and administrative offices, wiped out entire Jewish communities – often over the course of just a few days. In many cases, the victims were forced to dig the pits themselves and to undress. Usually, men were shot first, then women and children. Dramatic scenes unfolded at the pits as the Jews braced for impending death.

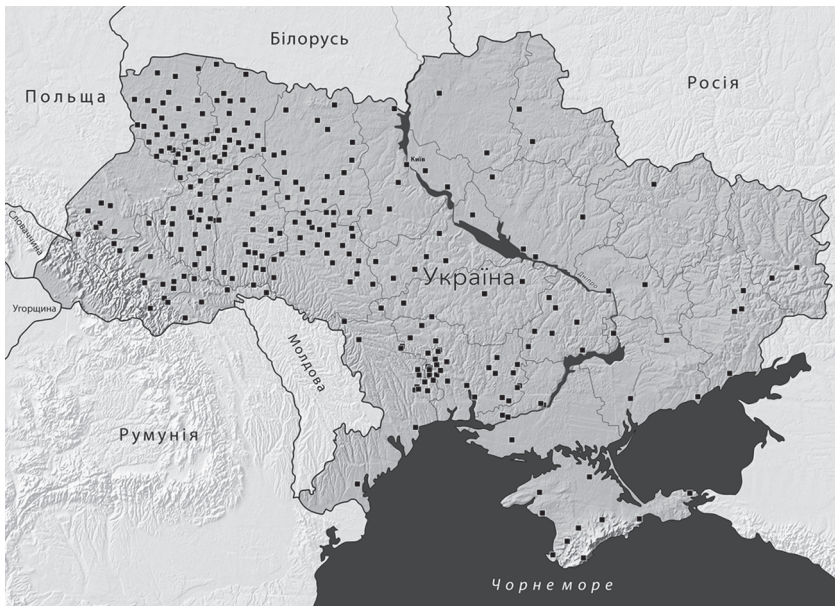
Many of these murder sites faded into obscurity after the war. For the few survivors, it was possible to remember their murdered family members, friends, and acquaintances only in private. Official Soviet historiography refused to recognize Jews as a distinct group of victims. When Jewish survivors or returnees were able to lay modest memorial stones, these had to be dedicated to “peaceful Soviet citizens”.

Only in the 1990s – in independent Ukraine – were memorial stones stating the Jewish identity of the victims erected in numerous places. However, hundreds of mass graves remain unmarked, unpro-

нині непозначеними, незахищеними та занедбаними. Ці землі використовуються у сільському господарстві або забудовуються. Сліди осквернення могил справляють гнітюче враження. Більшість масових поховань не є гідними місцями скорботи та пам'яті про стерте з лиця землі єврейське життя.

Проект «Захистимо пам'ять» поєднує в собі заходи щодо архітектурного захисту та гідного облаштування масових поховань з історичною та педагогічною роботою. Комплексність проекту відображається в таких напрямках та основних принципах діяльності:

Точне місцезнаходження та межі поховань у місцях проекту визначаються за допомогою неінвазивних методів з метою дотримання релігійних приписів юдаїзму (Галахи) та збереження спокою померлих. Проведення робіт (археологічних досліджень та подальшого будівництва) супроводжують представники Комітету у справах збереження єврейських цвинтарів у Європі, які також слідкують за дотриманням Галахи. Представники місцевих єврейських общин також долучаються до роботи над проектом.

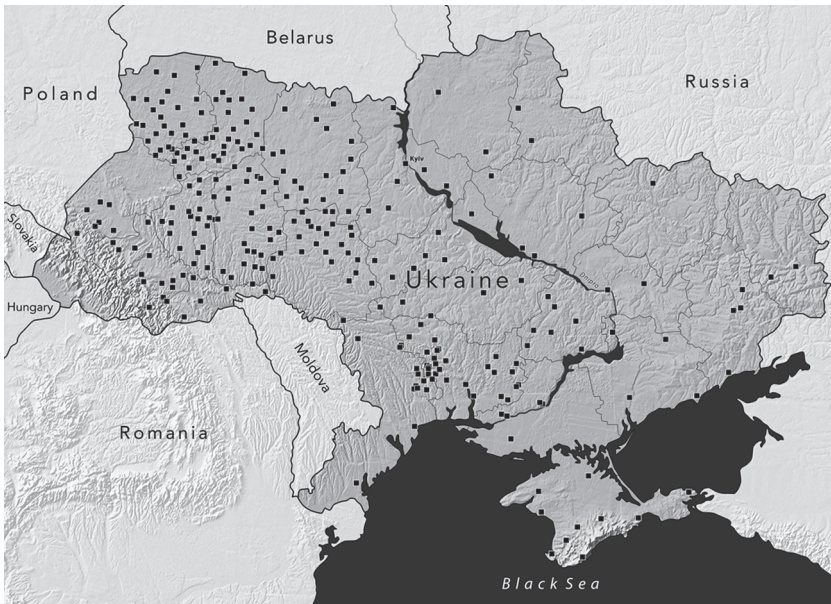

Карта сучасної України з містами та селами, в кожному з яких з 1941 по 1943 рік було розстріляно 500 або більше євреїв. Таких місць 300. До цього додаються ще сотні місць масових розстрілів з меншою кількістю жертв.

tected, and neglected. Many are often used for agriculture or construction. Especially disconcerting are the traces of plundering. Most of the mass graves are not dignified sites of mourning and remembrance about the Jewish life lost. Almost none provide any information about the events that took place at such sites and the lives of those who perished there.

The project “Protecting Memory” combines the sustainable protection and dignified memorialization of mass graves with historical and educational work. The complexity of the project is reflected in its areas of activity and guiding principles:

The exact location and boundaries of graves at project sites are determined by non-invasive methods. This is done in order to comply with Jewish religious law (Halacha), which requires that the final resting place of the dead remains undisturbed. Representatives of the Committee for the Preservation of Jewish Cemeteries in Europe monitor the ground-related work on site – both archaeological surveys and

A map of present-day Ukraine showing the cities, towns, and villages where mass shootings of 500 or more Jews were carried out between 1941 and 1943. There are 300 locations of this kind alone. In addition, hundreds of other mass shootings involving fewer victims also took place throughout Ukraine.

Масовим похованням та прилеглим територіям слід надати адміністративний захист, що включає в себе, в першу чергу, відведення цих територій у комунальну власність та перетворення їх у пам'ятні місця з відповідним внесенням у кадастрові плани. Після облаштування вони мають бути внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення і, таким чином, підлягати державній охороні.

Масові поховання необхідно захистити архітектурними конструкціями і облаштувати як гідні місця пам'яті та інформації. За допомогою архітекторів з цією метою здійснюється пошук економних та тривалих рішень. Наявні пам'ятні знаки зберігаються та інтегруються у нові місця пам'яті. Особливі труднощі виникають при захисті масових поховань, що осквернюються.

Місцезнаходження масових поховань, кількість жертв, долі окремих із них та тих, кому вдалося вижити, перебіг злочину та інформація про задіяних злочинців визначається за допомогою ретельних історичних досліджень. Історія єврейських громад та їхнього знищення в часи Голокосту презентується кількома мовами на інформаційних стелах. Результати історичної роботи використовуються в освітній програмі, яка проводиться із місцевими школами, а також зі студентами в проекті по усній історії. Освітня програма має на меті заохочення вчителів, учнів та студентів до самостійного вивчення місцевої історії та залучення їх до роботи над новими місцями пам'яті.

Докладніше про проект «Захистимо пам'ять» можна дізнатися тут: www.erinnerungsbewahren.de/uk/

later construction – so as to ensure that Halacha is maintained. Local Jewish communities are also involved in project work.

Through “Protecting Memory”, the surface of the mass graves and the adjoining area receive comprehensive administrative protection. This includes first and foremost the transfer of the plots of land affected to communal property, their re-designation of intended use as memorial sites, and their corresponding entry into cadastral maps. After construction, the memorial sites are entered into the State Registry of Immovable Monuments of Local Significance in Ukraine and, with that, placed under the state protection.

“Protecting Memory” also sees to it that mass graves are structurally protected and turned into dignified places of remembrance and information points. Project architects help find cost-effective and sustainable solutions with this end in mind. Elements from existing memorials are left in place and integrated into the new memorial sites. The protection of mass graves where looting efforts occur presents a major challenge.

Extensive historical research helps to determine the location of mass graves, the sequence of events during mass shootings, the number of victims, the perpetrators involved, and the fate of individual victims and survivors. The results of this research are made available to the public in a variety of ways. The history of Jewish communities and their destruction during the Holocaust is presented in three languages on information stelae at each project site. The results of the historical research are also used for pedagogical work with local schools and an oral history project with university students. The aim of the educational program is to encourage teachers, schoolchildren, and students to explore their local history on their own and to care for the new memorial sites.

Detailed information about the “Protecting Memory” project can be found here: www.erinnerungbewahren.de

ПЕРЕДВОЄННА ІСТОРІЯ

Любар – невелике містечко на р. Случ, розташоване в Житомирській області на відстані 60 км на захід від Бердичева й 75 км на південний захід від Житомира. Поселення на цьому місці на західному березі р. Случ вперше згадано у XII ст., в епоху Київської Русі. Сучасна назва містечка походить від укріпленого поселення, заснованого Любартом-Дмитром на східному березі річки у XIV ст., коли цей регіон належав Великому князівству Литовському¹.

Можливо, перші євреї оселилися в Любарі ще у XV ст., однак їхні нащадки втекли з містечка під час селянського й козацького повстання в середині XVII ст. Євреї почали повертатися до Любара лише у 1703 р.² До 1765 р. кількість єврейського населення зросла до 61 особи. Ще 100 євреїв проживали у навколишніх селах³. За умовами Дру-

¹ Історія міст та сіл Української РСР. – Т. 24: Житомирська область. – Київ: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – С. 389–390.

² Про перше поселення євреїв: Российская еврейская энциклопедия. – Т. 5: Историческое краеведение К–М. – Москва: Российская академия естественных наук и др., 2004. – С. 344. У цьому виданні стверджується, що синагогу збудували тут у 1491 р. Про втечу євреїв від козаків і повернення євреїв: Еврейская энциклопедия. – Т. 10. – Санкт-Петербург: Общество для научных еврейских издательств и др., при бл. 1910. – С. 421–422. Про козацькі повстання зі згадкою про Любар: Jewish Encyclopedia. – Т. 4. – New York: Funk and Wagnalis, 1906. – P. 288. Тут «Любартово або Любар» просто зазначено у списку єврейських поселень, що постраждали від військ козацького гетьмана Богдана Хмельницького під час повстань, які прокотилися територією України у 1648–1669 рр.

³ Щодо 1765 р. пор.: Архив Юго-Западной России. – Гл. 5, т. 2, вып. 2. – Киев: Комиссия для разбора древних актов, 1890. – С. 63. У 1775 р. у Любарі було зареєстровано 69 євреїв: Там же. – С. 225, а у 1778 р. – 71 єврея: Там же. – С. 314. Автор вдячний Леонідові Когану за посилання на це джерело. За іншими даними, у 1765 р. подушний податок сплачували 405 євреїв, як зазначено у виданні: Еврейская энциклопедия. – Т. XVIII. – Санкт-Петербург: Общество для научных еврейских издательств и др., при бл. 1910. – С. 422. Ця розбіжність між виданнями «Архив Юго-Западной России» та «Еврейская энциклопедия» може бути пов'язана із неоприлюдненим державним адміністративним або релігійним поділом.

PREWAR HISTORY

Liubar is a small town on the Sluch River, about 60 km west of Berdychiv and 75 km southwest of the city of Zhytomyr in Zhytomyr Oblast. Settlement at this location on the west bank of the Sluch is first mentioned in the 12th century, in the era of Kievan Rus. The current name of the town can be traced back to a fortified settlement founded by Demetrius of Liubartas on the river's east bank in the 14th century, when the region belonged to the Grand Duchy of Lithuania.¹

The first Jews to settle in Liubar may have arrived as early as the 15th century, but their descendants fled the town during the peasant and Cossack uprising in the mid-17th century. Jews did not begin to return to Liubar until 1703.² By 1765, the Jewish population had grown to 61, with another 100 Jews in the surrounding villages.³ Under the terms of the Second Partition of Poland between Russia and Prussia

¹ *Istoriia mist i sil Ukrainскої RSR*, t. 24: Zhytomyrs'ka Oblast (Kiev: Instytut istorii Akademii Nauk URSU, 1973), pp. 389-390.

² On the first settlement of Jews, *Rossiiskaia evreiskaia entsiklopediia* (RJE), t. 5: istoricheskoe kraevedenie K-M (Moscow: Rossiiskaia Akademiia Estestvennykh Nauk et al., 2005), p. 344, claims a synagogue was built in Liubar in 1491. On the flight of Jews from the Cossacks and the return of Jews: *Evreiskaia Entsiklopediia*, t. 10, pp. 421-422. On the Cossack uprisings, with reference to Liubar: *Jewish Encyclopedia*, v. 4 (New York: Funk and Wagnalis, 1906), p. 288. Here, "Lyubartovo or Lyubar" merely features in a list of Jewish communities that suffered at the hands of Cossack leader Bohdan Khmel'nyts'kyi's forces during the uprisings that swept the Ukrainian lands in 1648-69.

³ For 1765, cf. *Archiv Iugo-Zapadnoi Rossii*, ch. 5, t. 2, vyp. 2 (Kiev: Komissiiia dlia razbora drevnikh aktov, 1890), p. 63. In 1775, there were 69 Jews recorded in Liubar, *ibid.*, p. 225; and in 1778, 71 Jews, *ibid.*, p. 314. The author would like to thank Leonid Kogan for the reference to this source. According to another count, there were 405 Jews paying head tax in 1765, see *Evreiskaia entsiklopediia*, t. XVI-II, p. 422. This discrepancy between *Archiv Iugo-Zapadnoi Rossii* and *Evreiskaia entsiklopediia* may be to do with an undisclosed state administrative or religious community division.

гого поділу Польщі між Росією та Пруссією у 1793 р. Любар потрапив до складу Російської імперії, ставши частиною Волинської губернії.

У Російській імперії території проживання євреїв на землях, забраних від Польщі, обмежувалися «смугою осілости»⁴. Населення єврейської громади Любара у 1847 р. становило 3770 осіб, враховуючи євреїв у навколишніх селах. Згідно з першим і останнім переписом населення Російської імперії, у 1897 р. єврейське населення Любара зросло до 5435 осіб. Отже, євреї становили понад 43 відсотки населення містечка⁵.

Єврейське життя у «смугі осілости» порушили погроми у 1881–1884 і 1903–1906 рр. Хвиля антиєврейського насилля прокотилася Україною, проте відомостей про погроми у ці роки у Любарі немає⁶. Погроми, поширення бідності і політична нестабільність сприяли масовій міграції євреїв із Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.⁷

На початку XX ст. євреї Любара мали головну синагогу і принаймні шість будинків релігійного навчання. Головна синагога – кам'яна Хоральна – була розташована біля берега річки. Її побудували близько 1861 р.⁸

⁴ Докладніше про смугу осілости: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Pale_of_Settlement.

⁵ Дані про населення: Еврейская энциклопедия. – Т. 10. – Санкт-Петербург: Общество для научных еврейских издательств и др., прикл. 1910. – С. 422. Дані за 1847 р. щодо інших великих громад, які описано у цій енциклопедії, вказують на те, що зазначена кількість охоплювала повіт.

⁶ Про погроми у цей час: <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Pogroms>.

⁷ Про міграцію до 1914 р.: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Population_and_Migration/Population_and_Migration_before_World_War_I.

⁸ Про синагогу та будинки релігійного навчання: Энциклопедический словарь. – Т. XVII. – Санкт-Петербург: Ефрон, 1896. – С. 207. Це джерело згадує про шість молитовних будинків, але немає даних про те, які інші види будинків релігійного навчання існували: бесмедраш (общинний), клоиз (приватний) або штібль (хасидський). Згадка про дев'ять «синагог» станом на 1910 р. походить з: Российская еврейская энциклопедия. – Т. 5. – Москва: Российская академия естественных наук и др., 2004. – С. 344. Федір Захаров (Єфим Зайденберг, нар. 1927 р., University of Southern California – Video History Archive (далі – USC VHA), інтерв'ю № 27052) описував головну синагогу і наводив приблизну дату її спорудження. Слід одразу зазначити, що багато з того, що Захаров розповів у своєму інтерв'ю для USC VHA, міститься у статті Єфима Захарова-Зайденберга «Так было уничтожено все еврейское население Любара...», див.: Живыми остались только мы: свидетельства и документы / Под ред. Бориса Забарко. – Київ: Бібліотека Інституту юдаїки, 1999. – С. 159–167. Інтерв'ю для USC VHA докладніше процитовано далі, однак цей невеликий розділ книги є дуже важливим, і його простіше знайти. Стаття є передруком допису до ізраїльського періодичного видання, див.: <https://kehilalinks.jewishgen.org/lyubar/history.html>.

in 1793, Liubar fell to the Russian Empire. There, the town formed a part of the Volhynia Guberniia.

Within the Russian Empire, the Jewish inhabitants of the lands acquired from Poland were restricted to an expanse of territory known as the Pale of Settlement.⁴ In 1847, the population of the Liubar Jewish Community numbered 3,770, a figure that included Jews in the nearby villages. According to the first and only census of the Russian Empire, the Jewish population of Liubar rose to 5,435 in 1897. Jews thus made up over 43 percent of the town's population.⁵

Jewish life in the Pale was disrupted by pogroms in 1881-1884 and 1903-1906. Although this anti-Jewish violence was concentrated in Ukraine, there is to date no evidence of pogroms in Liubar during these years.⁶ These pogroms, along with widespread poverty and political instability, contributed to the mass migration of Jews from the Russian Empire at the turn of the 20th century.⁷

In the early 1900s, the Jews of Liubar maintained a main synagogue and at least six study houses of learning. The main synagogue, a choral synagogue made of stone, was located near the river bank and dated to around 1861.⁸

⁴ On the Pale of Settlement, with recommendations for further reading: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Pale_of_Settlement

⁵ For population data: *Evreiskaia entsiklopediia*, t. 10, p. 422. The 1847 data for other large communities discussed in this encyclopaedia show that the numbers cover the county (*uezd*).

⁶ On pogroms during these decades: <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Pogroms>

⁷ On migration before 1914: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Population_and_Migration/Population_and_Migration_before_World_War_I

⁸ On the synagogue and study houses: *Entsiklopedicheskii slovar*, t. XVIII (St. Petersburg: Efron, 1896), p. 207. This source refers to six *molitvennye shkoly*, "prayer schools", but there is no indication as to what other kinds of study houses were present: *besmedrash* (communal), *kloyz* (private), or *shtibl* (Hassidic). The reference to nine "synagogues" as of 1910 is from RJE, t. 5, p. 344. Fedor Zakharov (Efim Zaidenberg), born 1927, University of Southern California – Video History Archive (USC VHA), interview 27052, described the main synagogue and gave the approximate date of construction. It should be noted from the outset that much of what Zakharov said in his USC VHA interview is available in Efim Zakharov-Zaidenberg, "Tak bylo unichtozhenno vse evreiskoe naselenie Liubara...", in Boris Zabarko, ed., *Zhivymi ostalis tol'ko my: svidetel'stva i dokumenty* (Kyiv: Biblioteka Institutu Iudaiky, 1999), pp. 159-167. The USC VHA interview is cited here, but this short article remains important and is easier to obtain. It appears to be a reprint of a contribution to an Israeli periodical, see <https://kehillalinks.jewishgen.org/lyubar/history.html>

Напередодні Першої світової війни тут діяли єврейський госпіталь, професійна школа для чоловіків-євреїв, спілка взаємодопомоги та школа для єврейських сиріт і бідних дітей (Талмуд-тора). Вільні професії (фармацевти, лікарі, стоматологи), ремесла (теслярі, ковалі, кравці) і торгівля (продовольчі крамниці, зерно, будівельні матеріали, книжки, одяг, промислові товари) забезпечували роботою багатьох євреїв, однак інші були звичайними поденниками. Одна фото-студія та друкарня належали євреям. Євреї були власниками медоварні та маслозаводу, а також орендарями місцевого водяного млина⁹. Світський сіоністський рух, що плекав мрію про єврейську незалежність у Палестині, до 1914 р. дійшов також і до Любара¹⁰.

Під час Першої світової війни військові дії в Україні обмежувалися переважно територією Східної Галичини та Західної Волині. Після розпаду Російської імперії та розгортання більшовицької революції в січні 1918 р. було створено Українську Народну Республіку (УНР). Нова центральна влада в Києві виявилася неспроможною боротися із внутрішніми та зовнішніми викликами. Не маючи сильних державних інституцій, Україна занурилася в хаос, натомість сили УНР, Червона армія, монархісти, польська армія та анархісти боролися за контроль над українськими територіями або принаймні їхньою певною частиною. В оточенні армій, що наступали або відступали, території УНР стали місцем, де поширилося насильство проти євреїв. У погромах брали участь майже всі сторони конфлікту¹¹.

З 28 вересня до 17 жовтня 1920 р. євреї Любара зазнали насильницьких дій із боку різних формувань Червоної армії. У перші чотири дні солдати залишили 60 загиблих і 300 поранених в останні дні вересня. Спустошення було величезним. Комітет допомоги єв-

⁹ Про професійну школу: Еврейская энциклопедия. – Т. 10. – Санкт-Петербург: Общество для научных еврейских издательств и др., прикл. 1910. – С. 422. Про професії, шпиталь, школи Талмуд Тора – у статті про Любар: Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – Киев: Т-ва Л. М. Фиша и П. Е. Вольсов, 1913. – С. 818.

¹⁰ Российская еврейская энциклопедия. – Т. 5: Историческое краеведение К–М. – Москва: Российская академия естественных наук и др., 2004. – С. 344.

¹¹ Про відповідальних за погроми: Abramson Henry. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. – Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute and Center of Jewish Studies, 1999. – P. 141 (Укр. видання: Абрамсон Генрі. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). Пер. з англ. А. Котенка, О. Надтоки. – К.: Дух і Літера, 2017). За приблизно 40 відсотків погромів вважають відповідальними війська УНР, 17 відсотків – Білу армію, 9 відсотків – Червону армію і 3 відсотки – польську армію.

On the eve of the First World War, the town had a Jewish hospital, a vocational school for Jewish men, a mutual aid society, and a school for Jewish orphans and poor children (*Talmud Torah*). The free professions (pharmacists, doctors, dentists), skilled crafts (carpenters, blacksmiths, tailors), and commerce (retailers for groceries, grain, building supplies, books, clothing, and manufactured goods) provided employment for many Jews, but others were ordinary day laborers. One of the local photo studios as well as the print shop were Jewish-owned. Jews also owned the mead brewery and butter factory and at the very least held the lease on a local water mill.⁹ The secular Zionist movement, which pursued the dream of Jewish independence in Palestine, had also made inroads into Liubar before 1914.¹⁰

During the First World War, fighting in Ukraine was largely contained to eastern Galicia and western Volhynia. With the collapse of the Russian Empire and the advent of the Bolshevik Revolution, the Ukrainian People's Republic (UNR) emerged in January 1918. The nascent central government in Kiev proved unable to assert itself vis-à-vis foreign interventions and domestic challenges. Lacking strong state institutions, Ukraine descended into chaos, as UNR forces, the Red Army, tsarist loyalists, the Polish Army, and anarchists struggled for control over the Ukrainian lands, or at least part of them. In the wake of the advancing and retreating armies, the UNR territories became the scene of widespread anti-Jewish violence. Almost all of the warring parties engaged in pogroms.¹¹

From 28 September to 17 October 1920, the Jews of Liubar endured a period of repeated violence carried out over several days during a three-week period by differing formations of the Red Army. The soldiers left 60 dead and 300 wounded in the first five days of the violence alone.

⁹ On the vocational school: *Evreiskaia entsiklopediia*, t. 10, p. 422. On professions, the hospital, and the Talmud Torah school, entry for Liubar, *Ves' Iugo-zapadnyi krai: spravochnaia i adresnaia kniga po Kievskoi, Podol'skoi i Volynskoi guberniiam* (Kiev: T-va L.M. Fish i P.E. Vol'sov, 1913), p. 818.

¹⁰ *Rossiiskaia evreiskaia entsiklopediia*, t. 5, p. 344.

¹¹ On the perpetrators, Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920* (Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute and Center for Jewish Studies, 1999), p. 141. An estimated 40 percent of the pogroms are attributed to UNR troops, 17 percent to the White Army, 9 percent to the Red Army, and 3 percent to the Polish Army.

реям повідомляв, що близько 70 відсотків єврейського населення містечка опинилися без засобів для існування¹².

Міграційні хвилі та насильницькі дії революційного часу залишили глибокий слід на єврейському населенні України. Населення України загалом зросло на 36 відсотків між 1897 і 1926 рр., однак кількість євреїв, які проживали на території України, зменшилася на 5 відсотків¹³. У 1926 р. у Любарі було майже на 1300 євреїв менше (4146 осіб), ніж у 1897 р. (5435 осіб).

У межах містечка станом на 1926 р. 59 відсотків населення Любара становили українці, трохи менше ніж 35 відсотків – євреї (див. таблицю). Населення сільської місцевості в Любарському районі на трохи більше як 93 відсотків складалося з українців, що було значно більше, ніж у таких районах, як Самгородський на сході (84,5 відсотка українців), або Барашівський на півночі (66,6 відсотка українців). Єврейське життя, звісно, не обмежувалося лише адміністративним центром. Євреї проживали у 24 із 35 сільських рад у межах району¹⁴.

Смт Любар¹⁵

Дата	Українці	Росіяни	Поляки	Євреї	Інші	Всього
17 грудня 1926 р.	6961	270	345	4146	30	11 752
%	59,23	2,29	2,93	35,27	0,25	99,97
17 січня 1939 р.	638	94	36	1857	18	2643
%	24,13	3,55	1,36	70,26	0,68	99,98

¹² Див.: Книга погромов: погроми на Україні, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918–1922 гг. / Под ред. Лидии Миляковой. – Росспэн: Москва, 2007. – С. 423 і 425; дані Американського об'єднаного розподільчого комітету (American Joint Distribution Committee), NY/AR1921/00322: http://search.archives.jdc.org/multimedia/Documents/NY_AR1921/00022/NY_AR1921_00322.pdf, а також Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052.

¹³ Gitelman Zvi. A Century of Ambivalence The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present. – New York: Schocken Books, 1998. – P. 108.

¹⁴ Національний склад сільського населення УСРР: попередні підсумки всесоюзного перепису населення // Статистика України. – Серія XVII, № 96. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – С. 8 і 202–203. Поляків, які становили наступну за розміром меншину, можна було знайти у всіх сільських радах, окрім п'ятох.

¹⁵ На жаль, неможливо визначити межі містечка для точнішого порівняння його населення у 1926 і 1939 рр. Дані за 1926 р. наведено у виданні: Короткі підсумки перепису населення України, 17 грудня 1926, національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення // Статистика України. – Серія I, № 124. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – С. 187. Повний огляд за 1926 р. поки що не знайдено. Дані щодо населення містечка за 1939 р. наведено за посиланням: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=127.

The scale of devastation was enormous. Local relief workers reported that about 70 percent of the town's Jews were left without means.¹²

The effects of migration and revolution-era mass violence left a deep mark on Ukraine's Jewish population. While the overall population of the Ukrainian lands rose by 36 percent between 1897 and 1926, the number of Jews living there declined by 5 percent.¹³ There were almost 1,300 fewer Jews living in Liubar in 1926 (4,146) than in 1897 (5,435).

Within its 1926 boundaries, the town of Liubar was just over 59 percent Ukrainian and a little more than 35 percent Jewish (see table). The population of the countryside within Liubar Rayon (similar to a county, but significantly smaller and less autonomous) was just over 93 percent Ukrainian, a figure notably higher than in rayons such as Samhorodok to the east (84.5 percent Ukrainian) or Barashi to the north (66.6 percent Ukrainian). Jewish life was of course by no means limited to the administrative center. Jews lived in 24 of 35 village councils within the rayon, as the communal level was called.¹⁴

*Liubar Town*¹⁵

Date	Ukrainians	Russians	Poles	Jews	Others	Total
17 Dec. 1926	6,961	270	345	4,146	30	11,752
%	59.23	2.29	2.93	35.27	0.25	99.97
17 Jan. 1939	638	94	36	1,857	18	2,643
%	24.13	3.55	1.36	70.26	0.68	99.98

¹² See Lidija B. Miliakova, ed., *Kniga pogromov: pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropeiskoi chasti Rossii v period Grazhdanskoi voiny 1918-1922 gg.* (Rosspen: Moscow, 2007), pp. 423 and 425; American Joint Distribution Committee, NY/AR1921/00322, online at: http://search.archives.jdc.org/multimedia/Documents/NY_AR1921/00022/NY_AR1921_00322.pdf, and Zakharov, USC VHA, interview 27052.

¹³ Zvi Gitelman, *A Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present* (New York: Schocken Books, 1998), p. 108.

¹⁴ *Natsional'nyi sklad sil's'koho naseleння USRR: poperedni pidsumky vse-soiuznogo perepysu naseleння*, in *Statystyka Ukrainy*. Serii XVII, # 96, Kharkiv: Tsentralne statystychnе upravlinnia USRR, 1927, pp. 8 and 202-203. Poles, the next largest minority, could be found in all but five village councils.

¹⁵ It is unfortunately not possible to establish an exact picture of the town's borders in order to draw a more precise comparison between its population in 1926 and 1939. The 1926 data for the town is in *Korotki pidsumky perepysu naseleння Ukrainy, 17 hrudnia 1926, natsional'nyi i vikovy sklad, ridna mova ta pys'menist' naseleння*, *Statystyka Ukrainy*, Serii I, No. 124 (Kharkiv: Tsentral'ne Statystychnе Upravlinnia USRR, 1927), p. 187. A complete overview for 1926 has yet to emerge. The data for the town's population in 1939 is available at http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=127

*Любарський район без адміністративного центру*¹⁶
(дані щодо району за 1926 р. відкориговано для відображення меж району у 1939 р.)

Дата	Українці	Росіяни	Поляки	Євреї	Інші	Всього
17 грудня 1926 р.	45 178	79	2408	602	78	48 348
%	93,44	0,16	4,98	1,24	0,16	99,98
17 січня 1939 р.	42 667	1686	1931	542	379	47 205
%	90,38	3,57	4,09	1,14	0,80	99,98

*Любарський район повністю*¹⁷
(дані щодо району за 1926 р. відкориговано для відображення меж району у 1939 і 1941 рр.)

Дата	Українці	Росіяни	Поляки	Євреї	Інші	Всього
17 грудня 1926 р.	52 139	349	2753	4748	108	60 097
%	86,75	0,58	4,58	7,90	0,17	99,98
17 січня 1939 р.	43 305	1780	1967	2399	397	49 848
%	86,87	3,57	3,94	4,81	0,79	99,98
1 жовтня 1941 р.	39 537	311	2260	256	153	42 517
%	92,99	0,73	5,31	0,60	0,35	99,98

¹⁶ Дані щодо сільської місцевості за 1926 р.: Національний склад сільського населення УСРР: попередні підсумки всесоюзного перепису населення // Статистика України. – Серія XVII, № 96. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – С. 8 і 202–203. Автор в'ячний Леонідові Когану за посилання на це джерело. Дані за 1939 р.: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=127. Для визначення громад, які належали до районів у 1939 і 1941 рр.: Ortsnamenverzeichnis der Ukraine auf Grund der administrative Karten der SSR der Ukraine. – Berlin: Stollberg, 1943. – S. 192; Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини, 1795–2006 роки: Довідник. – Житомир: Волинь, 2007. До 1939 р. Печанівська сільська рада була приписана до Дзержинського району, а сільські ради сіл Бичів, Вишнопіль, Мартинів, Мшанець, Ожарів, Цимбалів та Яблунів перевели до Остропільського району. Ці цифри вилучають з перепису 1926 р. вищезгадані сільські ради, але враховують Мотрунківську сільську раду з Янушпільського району, близьку до сільської ради з іншою назвою, утвореної вже після збирання даних для перепису 1926 р. Це не ідеальний варіант, але набагато точніший, ніж порівнювати Любарський район 1926 і 1939 рр. без коригування.

¹⁷ Дані за 1926 р. – власні відкориговані розрахунки на основі: Національний склад сільського населення УСРР: попередні підсумки всесоюзного перепису населення // Статистика України. – Серія XVII, № 96. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927; Короткі підсумки перепису населення України, 17 грудня 1926, національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення // Там само. – Серія I, № 124. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. Дані за 1939 р.: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=127. Дані за 1941 р.: Розподіл населення Житомирської області за національністю (дані перепису на 1.10.1041 р.) // Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. Р-1153, оп. 1, спр. 7, арк. 16.

*Liubar Rayon without administrative center*¹⁶
(1926 rayon figures adjusted to reflect
the rayon border of 1939)

Date	Ukrainians	Russians	Poles	Jews	Others	Total
17 Dec. 1926	45,178	79	2,408	602	78	48,348
%	93.44	0.16	4.98	1.24	0.16	99.98
17 Jan. 1939	42,667	1,686	1,931	542	379	47,205
%	90.38	3.57	4.09	1.14	0.80	99.98

*Liubar Rayon Total*¹⁷
(1926 rayon figures adjusted to reflect
the 1939 and 1941 boundaries)

Date	Ukrainians	Russians	Poles	Jews	Others	Total
17 Dec. 1926	52,139	349	2,753	4,748	108	60,097
%	86.75	0.58	4.58	7.90	0.17	99.98
17 Jan. 1939	43,305	1,780	1,967	2,399	397	49,848
%	86.87	3.57	3.94	4.81	0.79	99.98
1 Oct. 1941	39,537	311	2,260	256	153	42,517
%	92.99	0.73	5.31	0.60	0.35	99.98

¹⁶ For 1926 rural data: *Natsionalnyi sklad sil's'koho naseleння USRR*: poperedni pidsumky vsesoiuznogo perepysu naseleння, *Statystyka Ukraїny*, Serii XVII, No. 96 (Kharkiv: Tsentral'ne Statystychnе Upravlinnia USRR, 1927), pp. 8 and 202-203. The author would like to thank Leonid Kogan for pointing out this source. For 1939 data: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=127. To establish which communities belonged to the rayons in 1939 and 1941, *Ortsnamenverzeichnis der Ukraine auf Grund der administrative Karten der SSR der Ukraine* (Berlin: Stollberg, 1943), p. 192, und *Administratyvnyj-terytorial'nyi ustrii Zhytomyrshchyny, 1795-2006 roky: Dovidnyk* (Zhytomyr: vyd. "Volyn'", 2007). By 1939, Pechaniv village council had been allocated to Dzerzhins'k Rayon, while the village councils of Bychiv, Vyshnopil', Martyniv, Mshanets', Ozhariv, Tsymbaliv, and Yabluniv had moved to Ostropil' Rayon. These figures factor out from the 1926 census the aforementioned village councils and include Motrunky village soviet from Ianushpil' Rayon, which is close to a village soviet of a different name created only after the collection of data for the 1926 census. The results are not perfect, but much closer than comparing the Liubar rayons in 1926 and 1939 without any adjustment.

¹⁷ 1926 data: own adjusted estimates based on *Natsionalnyi sklad sil's'koho naseleння USRR* and *Korotki pidsumky perepysu naseleння Ukraїny*. *Statystyka Ukraїny*. Serii XVII, # 96. Kharkiv: Tsentralne statystychnе upravlinnia USRR, 1927; *Korotki pidsumky perepysu naseleння Ukraїny, 17 hrudnia 1926, natsionalnyi i vikovy sklad, ridna mova ta pysemnist naseleння*. Ibid. Serii I, # 124. Kharkiv: Tsentralne statystychnе upravlinnia USRR, 1927. 1939 data: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=127 1941 data: *Rozpodil naseleння Zhytomyrs'koi Oblasti za natsional'nistiu (dani perepysu na 1.10.1941 r.)*, Derzhanyi Arkhiv Zhytomyrs'koi Oblasti (DAZhO), f. R-1153, o. 1, spr. 7, ark. 16.

Радянська політика щодо національних груп була неоднозначною. У 1920-х рр. було запроваджено певні пільги для того, щоб заохотити євреїв підкоритися новому режиму. Наприклад, спираючись на досвід експериментів із сільськогосподарськими колоніями у царські часи здебільшого на півдні України, влада сприяла створенню єврейського колгоспу поблизу Любара, де євреї вирощували хміль¹⁸. Любар став центром «єврейського національного селища», де їдиш був офіційною мовою. Межі міста було змінено, щоб максимізувати єврейську присутність, а українців віднесли до сусідніх громад¹⁹.

Водночас режим офіційно позбавляв окремих людей багатьох громадянських прав через їхню комерційну або релігійну діяльність у минулому або теперішньому. Не маючи повних прав, десятки тисяч українських євреїв не мали повного доступу до житла, робочих місць та соціальної допомоги, що спричинило вагомні наслідки як для осіб, позбавлених прав, так і для членів їхніх сімей²⁰.

У перші роки існування Радянського Союзу сіоністська діяльність перейшла у підпілля, натомість антирелігійна кампанія, яку проводили під егідою держави, обмежила духовне життя. По всій Україні почали закривати єврейські молитовні будинки²¹. У Любарі деякі євреї продовжували відзначати шабат і важливі свята у приватному колі й намагалися дотримуватися релігійних настанов щодо харчу-

¹⁸ Про походження цього виду господарств з часів царистської епохи див.: <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Agriculture>. Про єврейську колонізацію у Радянському Союзі до Голокосту: Dekel-Chen Jonathan. *Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924–1941*. – New Haven: Yale University Press, 2005. Про господарства з вирощування хмелю поблизу Любара: Wischnitzer Mark. “Die jüdische Agrarkolonisation in Sowjetrußland” // *Osteuropa*. – 1923. – S. 462–467, тут s. 464–465. До цього колгоспу входили євреї з Любара, Острополя та Краснополя.

¹⁹ Національні меншості в Україні 1920–1930-ті роки. Історико-картографічний атлас. – Київ: Четверта хвиля, 1996. – С. 48. Про національні ради в Україні в цілому: Martin Terry D. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union*. – Ithaca: Cornell University Press, 2001. – P. 33–48.

²⁰ Kimerling Elise. *Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918–1936* // *The Russian Review*. – 1982. – Vol. 41, № 1 (January). – P. 24–46; Alexopoulos Golfo. *Stalin’s Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936*. – Ithaca: Cornell University Press, 2003.

²¹ Про вороже ставлення радянської влади до сіонізму в Україні див.: Martin Terry D. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union*. – Ithaca: Cornell University Press, 2001. – P. 36–43. Про релігію в Любарі: Захаров, USC VNA, інтерв'ю № 27052, він, на жаль, згадує лише про п'ять молитовних будинків.

Soviet policy towards the Jews was ambiguous. In the 1920s, certain incentives were offered to encourage Jews to fall into line with the new regime. For example, building on tsarist-era experiments to settle Jews in agricultural colonies, mostly in southern Ukraine, the authorities facilitated the creation of a Jewish collective near Liubar, where Jews cultivated hops.¹⁸ Liubar itself became the seat of a “Jewish national council”, which made Yiddish an official language. As a result, the town’s borders were redrawn in order to relocate Ukrainians to neighboring communities and to maximize the Jewish presence.¹⁹

At the same time, however, the regime officially deprived individuals of full civil rights due to their commercial, political, or religious activity. Without full rights, tens of thousands of adult Ukrainian Jews only had restricted access to housing, state jobs, and welfare assistance – with severe consequences not only for disenfranchised individuals but also for their families.²⁰

Zionist activity was driven underground in the early years of the Soviet Union, while state-sponsored anti-religious campaigns hampered spiritual life. Many Jewish houses of worship were closed down throughout Ukraine.²¹ In Liubar, some Jews continued to observe the Sabbath and high holidays and did all that they could to adhere to Jewish dietary laws. One local Holocaust survivor even described his bar

¹⁸ On the tsarist-era origins of this kind of farm, see <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Agriculture>. On Jewish colonization in the Soviet Union before the Holocaust, Jonathan Dekel-Chen, *Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924-1941* (New Haven, Yale University Press: 2005). On the hop farm near Liubar, Mark Wischnitzer, “Die jüdische Agrarkolonisation in Sowjetrußland”, *Osteuropa*, 1923, pp. 462-467, here pp. 464-465. This farm included Jews from Liubar, Ostropil’, and Krasnopil’.

¹⁹ *Natsional’ni menshosti v Ukraini 1920-1930-ti roky, Istoryko-kartohrafichnyi atlas* (Kiev: Chetverta khvylia, 1996), p. 48. On national councils in Ukraine in general, Terry D. Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union* (Ithaca: Cornell University Press, 2001), pp. 33-48.

²⁰ Elise Kimerling, “Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918-1936,” *The Russian Review*, vol. 41, no. 1 (January 1982), pp. 24-46. For a more recent study, see Golfo Alexopoulos, *Stalin’s Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926-1936* (Ithaca: Cornell University Press, 2003).

²¹ On the hostility of the Soviet government in Ukraine to Zionism, see Martin, *Affirmative Action Empire*, pp. 36-43. On religion in Liubar, Zakharov, USC VHA, interview 27052, recalled only five houses of worship. Unfortunately, he did not enumerate them.

вання. Мешканець Любара, який пережив Голокост, навіть описував свій ритуал «бар-міцви» – переходу до повноліття для єврейських хлопчиків, – який відбувся у 1940 р.: текст івритом транслітерували на їдиш, щоб хлопець міг його прочитати. Те, що чоловік не пам'ятав жодного іншого ритуалу «бар-міцви», свідчить про те, що такі церемонії, якщо вони відбувалися, проходили таємно²².

Деякі релігійні євреї, схоже, дуже ризикували, коли дотримувалися ритуалів. У 1935 р. московська газета, що виходила на їдиш, оголосила про розкриття «таємного комітету релігійних євреїв» у Любарі. Ці євреї надіслали запит на отримання маці для свята Песах до асоціації колишніх жителів Любара у Сполучених Штатах. У листі містився опис життя в Радянському Союзі «в темних фарбах». У результаті цього відбулася публічна зустріч, на якій учасники вирішили відмовитися від маці з-за кордону. Ця подія ймовірно спричинила хвилю схожих рішень серед євреїв по всій Україні²³.

Наприкінці 1920-х рр. євреї почали залишати такі невеликі містечка, як Любар, і переїжджати до більших міст у пошуках професійного навчання та роботи. Ті, хто лишилися в маленьких містечках та селах, на зламі десятиріччя пережили разом із сусідами-неєвреями примусову колективізацію та голод²⁴.

Також у цей час радянська влада почала скасовувати деякі із заманливих пропозицій, зроблених у сфері культури та освіти. Кількість шкіл, де навчання вели на їдиш, в Україні зменшилася з 1096 установ із 94 800 учнями у 1931 р. до 312 шкіл із 46 тисячами учнів у 1937 р. У Любарі у 1939 р. таку школу було перетворено на російську²⁵.

²² Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052. Захаров зазначав, що про такі події він не розповідав шкільним друзям у державній школі.

²³ The Palestine Post. – 8 April 1935. – P. 7. Автор дякує Йозефу Халачмі за те, що він поділився своєю колекцією матеріалів про Любар. Московська газета мала назву «Емес».

²⁴ У трьох інтерв'ю для USC VHA щодо Любара не згадано про голод, який супроводжував колективізацію на початку 1930-х рр. Можливо цей адміністративний центр, розташований достатньо близько до міжвоєнного кордону між Польщею та Радянським Союзом (85 км до м. Корець або 100 км до м. Острогож), дещо краще забезпечувався. Тема національних меншин під час Голодомору 1932–1933 рр. залишається недостатньо дослідженою, однак уривки про євреїв можна знайти, див.: Veidlinger Jeffrey. In the Shadow of the Shtetl: Small Town Jewish Life in Soviet Ukraine, 1919–1953. – Bloomington: Indiana University Press, 2013. – P. 48–56.

²⁵ Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052. За словами Захарова, школу, де викладали на їдиш, перетворили на російську школу після 1938/1939 навчального

mitzvah – the passage to adulthood for Jewish boys – as late as 1940: Hebrew verses were transliterated into Yiddish, so that the boy could read them. That the survivor could not remember any other bar mitzvahs suggests that such ceremonies, when held, were carried out discreetly.²²

Some religious Jews apparently took great risks in order to adhere to ritual. In 1935, a Moscow-based, Yiddish newspaper announced the discovery of a secret committee of religious Jews in Liubar. These Jews had sent an appeal for Passover matzah to an association of former Liubar natives in the United States. Included in the appeal was a depiction of life in the Soviet Union “in somber tones”. As a result, a public meeting was convened at which the participants resolved to refuse matzah from abroad. This act allegedly spurred a movement among Jews throughout Ukraine to adopt similar resolutions.²³

In the late 1920s, Jews began leaving small towns such as Liubar and moving to larger cities in search of professional training and jobs. Those who remained endured forced collectivization and the famine that ensued, alongside their non-Jewish neighbors.²⁴

It was also at this time that the Soviets began to abandon some of the enticements they had made in the fields of culture and education. The number of Yiddish schools in Ukraine declined from 1,096 schools with a total of 94,800 pupils in 1931 to 312 Yiddish schools with a total of 46,000 pupils in 1937. The Yiddish school in Liubar was turned into a Russian school in 1939.²⁵

²² Ibid. Zakharov noted that this was also something he declined to share with his with his classmates at school.

²³ *The Palestine Post*, 8 April 1935, p. 7. The author would like to thank Joseph Halachmi for sharing his collection of Liubar materials. The Moscow paper was called *Emes*.

²⁴ The three USC VHA interviews for Liubar said nothing about the famine that accompanied collectivization in the early 1930s. It may be that Liubar, as an administrative center comparatively close to the interwar Polish-Soviet border (85 km to Korets or 100 km to Ostroh), was somewhat better supplied. The subject of the national minorities during the famine of 1932-33 remains under-researched, but passages about Jews are to be found, see for example Jeffrey Veidlinger, *In the Shadow of the Shtetl: Small Town Jewish Life in Soviet Ukraine, 1919-1953* (Bloomington: Indiana University Press, 2013), pp. 48-56.

²⁵ Zakharov, USC VHA, interview 27052. According to Zakharov, the Yiddish school was turned into a Russian school after the 1938-39 school year. This was, said

Під час політичних чищень наприкінці 1930-х рр. тисячі євреїв по всьому Радянському Союзу було заарештовано та вислано вглиб країни за справжні або вигадані політичні проступки. Комуністична партія Радянського Союзу також ополчилася проти першого покоління більшовиків, незалежно від їхнього етнічного походження.

Сумнівний радянський перепис від 1939 р. показав, що в Любарі на той час проживали 1857 євреїв, що на понад 60 відсотків менше порівняно з 1926 р.²⁶ За повідомленнями, кількість українського населення знизилася до менш ніж тисячі осіб, що на перший погляд свідчить про існування містечка, яке було на 70 відсотків єврейським (див. таблицю). Такі показники мали бути наслідками змін меж міста, проведених для того, щоб якомога більше підвищити частку євреїв у «єврейському національному селищі». У сільській місцевості єврейське населення також зменшилося порівняно з переписом 1926 р., але не так різко. До 1941 р. кількість євреїв, які народилися в Любарі, знизилася ще більше. У міжвоєнний час до Любара могли приїхати єврейські біженці з окупованої Німеччиною Польщі, однак для тих біженців, хто не мав тут родинних зв'язків, Любар навряд чи ставав місцем призначення.

ГОЛОКОСТ

Літаки Люфтваффе бомбували Любар у перший день німецького вторгнення до Радянського Союзу, зруйнувавши розташовану непо-

року. Це сталося начебто на прохання єврейських батьків, які хотіли, щоб у їхніх дітей було більше шансів на вищу освіту, однак свідок скептично ставився до такої версії. Батьки Захарова записали його до української школи у 1939 р. У 1941 р. російської він не знав. Про школи, де навчання було на їдиш, див.: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Soviet_Yiddish-Language_Schools.

²⁶ Результати радянського перепису від січня 1939 р. слід розглядати з великою обережністю. Перепис, проведений у січні 1937 р., мав надати дані, що кількість населення становить 170 мільйонів осіб, однак було виявлено зменшення на 8 мільйонів осіб, що чітко засвідчило наслідки політики Сталіна в галузях економіки та безпеки. Матеріали перепису населення 1937 р. знищено, а багатьох працівників заарештували та розстріляли. Новий перепис населення провели у січні 1939 р., під час якого посадовці змогли приховати втрати. Що ж до України, то найбільш сумнівними, ймовірно, є дані стосовно українців, росіян і категорії «інші». Короткий огляд цих подій див.: Applebaum Anne. *Red Famine: Stalin's War on Ukraine*. – London: Allen Lane, 2017. – P. 305–308.

During the purges in the late 1930s, thousands of Jews were arrested and expelled to the Soviet interior for genuine or fabricated political offenses. The Communist Party also turned against the first generation of Bolsheviks, irrespective of their ethnic origins.

The problematic Soviet census of 1939 showed that there were 1,857 Jews still living in Liubar, a decline of over 60 percent compared to 1926.²⁶ The Ukrainian population reportedly fell to less than 1,000, suggesting at first glance that the town was 70 percent Jewish (see table). This must be the result of changes in the town borders in order to maximize the share of Jews under the “Jewish national council”. In the countryside, the Jewish population also fell when compared with the 1926 census, but less sharply. By 1941, the number of Jews native to Liubar had almost certainly declined further. Some Jewish refugees from German-occupied Poland may have come to Liubar in the interim, but in the absence of family ties, Liubar was an unlikely destination for refugees.

HOLOCAUST

Luftwaffe planes bombed Liubar on the first day of the German invasion of the Soviet Union, destroying a nearby oil depot. The next few

Zakharov, at the request of Jewish parents who wanted their children to have a better chance for a higher education, but he sounded skeptical as to whether this was really the case. Zakharov’s parents had placed him in the Ukrainian school in 1938. He did not know any Russian in 1941. On Yiddish schools, see http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Soviet_Yiddish-Language_Schools_

²⁶ The results of the 1939 Soviet census must be viewed with great caution. The preliminary data from the January 1937 Soviet census, which was supposed to have included information on a population of 170 million, in fact revealed a shortfall of 8 million persons and laid bare the human consequences of Stalin’s economic and security policies. The 1937 census materials were destroyed, and many staff members were arrested and shot. A new census was scheduled for January 1939, during which officials managed to make up for the shortfall. In the case of Ukraine at least, the most unreliable data is likely to fall under the Ukrainians, Russians, and under the category “others”. For a recent overview of these events, see for example, Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin’s War on Ukraine* (London: Allen Land, 2017), pp. 305-308.

далік нафтобазу. Наступні кілька днів минули без інцидентів, однак Любар був розташований на лінії наступу німецької бронетанкової дивізії. Незабаром вулиці містечка заповнили поранені радянські солдати, які відступали на схід, і ті, хто йшов їм на заміну, поспішаючи на захід²⁷. Трохи згодом радянські солдати зайняли позиції у містечку та навколо нього.

Тим часом біженці з міст Рівне та Дубно прибули до Любара, щоб розповісти про «безчинства» німців із перших вуст. Багато євреїв у Любарі не повірили в небезпеку, вважаючи себе «простими робітниками», а не комуністами. У будь-якому разі більшості жителів бракувало коштів для того, щоб поїхати з містечка. Найближча залізнична станція була розташована на відстані понад 20 км у селі Печанівка, яке німці захопили 6 липня. Того ж дня почалися бойові дії за Любар.

9 липня 1941 р. німецькі війська, які рухалися із заходу на північний схід, захопили Любар²⁸. Кількість євреїв у містечку, ймовірно, становила близько 1700 осіб, враховуючи не менше ніж 180 біженців із населених пунктів на захід від Любара. Лише кілька сотень євреїв було мобілізовано або евакуйовано. Деякі з тих, хто поїхав, не змогли далеко втекти до того, як їх атакували німецькі літаки. Багато з цих євреїв загинули. Ті, хто вижили в цих нападах, здебільшого були змушені повернутися додому²⁹.

²⁷ Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052.

²⁸ У джерелах наведено різні дати захоплення Любара. 6 липня: Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052; Живими остались тільки мь: свідательства и документы / Под ред. Бориса Забарко. – Київ: Бібліотека Інституту юдаїки, 1999. – С. 161. 8 липня: Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні. – Київ: Державне управління політичної літератури УРСР, 1963. – С. 388. Військові щоденники та історії підрозділів вказують на те, що бої тривали до ранку 9 липня. У битві були задіяні три німецькі дивізії – див. статтю про Любар у: United States Holocaust Memorial Museum Encyclopaedia of Camps and Ghettos, 1933–1945 (далі – USHMM ECG). – Vol. 2: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part B. – Bloomington: Indiana University Press, 2012. – P. 1544; Die Kriegsgeschichte der Windhund-Division: 16. Infanterie-Division (mot.) 1.7.40–1.10.41; 16. Panzer-Grenadier-Division 2.10.41–30.3.44; 116. Panzer-Division 30.3.44–18.3.45. – Bochum-Langendreer: Heinrich Pöppinghaus, 1962. – S. D375-D392, D395-D396; Werthen Wolfgang. Geschichte der 16. Panzer-Division 1939–1945. – Bad Nauheim: Podzun Verlag, 1958. – S. 50.

²⁹ Такі підрахунки залишають місце для подальшого зменшення єврейського населення з 1850 осіб, як зазначено в радянському переписі 1939 р. до німецького вторгнення в Радянський Союз, до приблизно 1700 осіб, враховуючи деяких біженців із передвоєнної Польщі, які приїхали до Любара через Дубно та Рівне (Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052), і принаймні 180 біженців із передвоєн-

days passed without incident, but Liubar was on the line of advance for a German armored division. Wounded Soviet soldiers retreating east and their replacements rushing west soon filled the streets of Liubar.²⁷ Before long, Soviet soldiers were taking up positions in and around the town.

In the meantime, refugees from Rivne and Dubne had arrived in Liubar and provided first-hand accounts of German “rampages”. Many of the Jews in Liubar failed to grasp the danger, seeing in themselves merely “simple workers”, not communists. Most lacked the means to leave anyway. The closest train station was more than 20 km away in the town of Pechanivka, which the Germans captured on 6 July. That same day, the battle for Liubar began.

On 9 July 1941, German troops, advancing from the west and northeast, captured Liubar.²⁸ The number of Jews in the town was likely to have been around 1,700, including no fewer than 180 refugees from towns west of Liubar. Only a few hundred Jews were drafted or evacuated. Some who left did not get very far before being attacked by German planes. Many of these Jews were killed. Survivors of such attacks were often forced to return home.²⁹

²⁷ Zakharov, USC VHA, interview 27052.

²⁸ The date of Liubar’s capture varies from source to source. Zakharov, USC VHA, interview 27052, and Zakharov-Zaidenberg, “Tak bylo unichtozheno”, in Zabarko, ed., *Zhivymi ostalis’ tol’ko my*, p. 161, gives the date 6 July, while 8 July is the date in *Nimets’ko-fashysts’kyi okupatsiinyi rezhym v Ukraini* (Kiev: Derzhavne vydavnytstvo politychnooi literatury URSR, 1963), p. 388. War diaries and divisional histories show that fighting continued until the morning of 9 July. The battle involved three German divisions, see the entry on Liubar in *United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945* (USHMM ECG), vol. 2: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. Part B (Bloomington: Indiana University Press, 2012), p. 1,544; *Die Kriegsgeschichte der Windhund-Division: 16. Infanterie-Division (mot.) 1.7.40-1.10.41; 16. Panzer-Grenadier-Division 2.10.41-30.3.44; 116. Panzer-Division 30.3.44-18.3.45* (Bochum-Langendreer: Heinrich Pöppinghaus, 1962), pp. D375-D392 and D395-D396; and Wolfgang Werthen, *Geschichte der 16. Panzer-Division 1939-1945* (Bad Nauheim: Podzun Verlag, 1958), p. 50.

²⁹ This estimate makes allowances for the further decline of the Jewish population from 1,850 in the Soviet census of 1939 to about 1,700 by the German invasion of the Soviet Union, augmented by some refugees from prewar Poland who had come to Liubar via Dubne and Rivne (Zakharov, USC VHA, interview 27052), and at least 180 refugees from prewar Soviet territory (Akt 2a, 30 May 1945, GA RF, f. R-7021, o. 54, d. 1254, l. 7). The population was in turn diminished by evacuation (est. 100), mobilization (est. 150), and combat operations (unknown,

Німецькі війська, які мали завдання проводити операції із зачищення в Любарі (обшук будинків, підвалів, горищ і садків у пошуках диверсантів або військових, які відстали від Червоної армії) скористалися можливістю, щоб забрати їжу і предмети побуту, які їм припали до душі. Євреям не дозволяли залишати свої домівки³⁰.

Управлінці Вермахту запровадили перші антиєврейські заходи, зокрема, ідентифікаційні наруканні пов'язки та примусову працю³¹. Євреям забороняли взаємодіяти з неєвреями. У євреїв конфіскували радіоприймачі³².

Серед завдань, до яких змушували євреїв у Любарі, були: рубати дрова, викопувати ями, ховати загиблих солдат, прибирати, проводити роботи з розчищення завалів, збирати урожай картоплі та хмелю³³.

ної радянської території (Акт 2а, 30 травня 1945 р. // Государственный архив Российской Федерации (далі – ГА РФ), ф. Р-7021, оп. 54, д. 1254, л. 7). Населення, своєю чергою, зменшилося через евакуацію (близько 100 осіб), мобілізацію (майже 150 осіб) та бойові дії (невідомо, але втрата лише 2,5 відсотка означала би близько 45 загиблих). Про евакуацію та мобілізацію: USHMM ECG, vol. 2, part B, p. 1544. Круглов вважає, що 75 відсотків передвоєнного населення досі перебувало в Любарі, що мало би становити 1400 осіб. Захаров (USC VHA, інтерв'ю № 27052) наводить розповіді про людей, які поверталися.

³⁰ Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052.

³¹ Наприклад, Bfh. rückw. H. Geb. Süd, 5. Anweisung zur Durchführung der besonderen Anordnung VII 1/41, 21 липня 1941 р. // Bundesarchiv (далі – BArch) (Freiburg), RH 22/5, арк. 124–125, пункти 3 (застосування робочих команд) і 5 (уніфіковане маркування євреїв). Зважаючи на уніфіковане навчання адміністраторів, стандартизацію антиєврейських заходів і повтори у свідченнях євреїв, які вжили, можна вважати, що такі заходи було вжито на всіх окупованих радянських територіях. У свідченнях, які стосуються Любара, тему примусової праці порушено неодноразово, про це нижче. Про пов'язки для євреїв у Любарі див. свідчення Фіри Гольцман, нар. 1925 р., від 3 квітня 1944 р.: Архів управління Служби безпеки України Житомирської області (далі – АСБУ Жито), № 4202 (Кульчицький), арк. 206 зв. Про схожі заходи йдеться у: Aus dem Merkblatt der 454. Sicherungsdivision vom 20. August 1941 über Sofortaufgaben der Ortskommandanturen bei der Besetzung sowjetischer Gebiete // Europa unterm Hakenkreuz. – Bd. 4. Sowjetunion. – Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1991. – S. 191–193. Коли було видано цей документ, 454-та дивізія безпеки також була в Житомирській області. Для порівняння див. ситуацію в цих частинах Вінницької області: Feldkommandantur 675 (V) Abt. VII (Mil.-Verw.) an Sicherungsdivision 444, 11 серпня 1941 р., Betr.: Einsetzung von Rayon-Chefs (Landräten) // Российский государственный военный архив (далі – РГВА), ф. Р-1275, оп. 3, д. 662, л. 7 (с. 2 звіт).

³² Abschrift, Befh. Rück.h.Geb.Süd, Betr.: Rundfunkgeräte, 25 липня 1941 р. // BArch RH 22/170. Цей захід також застосовували щодо поляків, але не до українців.

³³ Захаров (USC VHA, інтерв'ю № 27052) згадує саме рубання дров, викопування ям, поховання загиблих солдатів (майже однозначно радянських солдатів), прибирання, роботи із розчищення завалів і збирання картоплі та хмелю.

The German troops tasked with mopping up operations in Liubar – the searching of homes, cellars, attics, and gardens for Red Army stragglers and saboteurs – used the opportunity to steal food and poultry as well as whatever household items they fancied. Jews were not allowed to leave their homes.³⁰

Wehrmacht administrators introduced the first anti-Jewish measures. These included making the Jews wear identifying armbands and forced labor.³¹ Jews were forbidden to associate with non-Jews. Radio sets were also confiscated from Jews.³²

Chopping wood, digging pits, burying fallen soldiers, cleaning, clearing away debris, and harvesting potatoes and hops were among the tasks imposed on Jews.³³ Other tasks usually assigned to Jews

but a loss of just 2.5 percent would entail about 45 casualties). On evacuation and mobilization, USHMM ECG, vol. 2, Part B, p. 1,544. In this source, Kruglov assumes that 75 percent of the prewar population were still in Liubar, which would be about 1,400. Zakharov, USC VHA, interview 27052, provides stories of people returning.

³⁰ Zakharov, USC VHA, interview 27052.

³¹ For example, Bfh. rückw. H. Geb. Süd, 5. Anweisung zur Durchführung der besonderen Anordnung VII 1/41, 21 July 1941, BArch (Freiburg), RH 22/5, fol. 124-125, items 3 (deployment of work details) and 5 (universal marking of Jews). Given the uniform training of the administrators, the standardization of anti-Jewish measures, and the repetition in testimonies by Jewish survivors, it can be assumed that such measures were applied throughout the occupied Soviet territories. In Liubar, forced labor is a recurring theme, see below. On armbands for Jews in Liubar, see statement by Fira Gol'tsman, b. 1925, 3 April 1944, Archiv Upravlinnia Sluzhba Bezpeky Ukraïny, Zhytomyr Oblast (ASBU ZhytO), no. 4202 (Kul'chyts'kyi), ark. 206r. Details of similar measures can be found in "Aus dem Merkblatt der 454. Sicherungsdivision vom 20. August 1941 über Sofortaufgaben der Ortskommandanturen bei der Besetzung sowjetischer Gebiete", *Europa unterm Hakenkreuz*, Bd. 4 Sowjetunion (Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1991), pp. 191-193. At the time this document was issued, the 454th Security Division was also in Zhytomyr Oblast. By way of comparison, see the situation in those parts of Vinnytsia Oblast under Feldkommandantur 675 (V) Abt. VII (Mil.-Verw.) an Sicherungsdivision 444, 11 Aug. 1941, Betr.: Einsetzung von Rayon-Chefs (Landräten), Russian State Military Archive (Rossiiskii Gosudarstvenni Voennyi Arkhiv, RGVA), f. R-1275, o. 3, d. 662, l. 7 (p 2 of report).

³² Abschrift, Befh. Rück.h.Geb.Süd, Betr.: Rundfunkgeräte, 25 July 1941, BArch RH 22/170. This measure applied to Poles as well, but not Ukrainians.

³³ Zakharov, USC VHA, interview 27052, mentioned specifically chopping wood, digging pits, burying fallen soldiers (almost certainly Soviet soldiers), cleaning, clearance work, and harvesting potatoes and hops.

У перші тижні окупації євреїв також примушували ремонтувати дороги і збирати сміття³⁴.

Через брак персоналу та недостатні знання про щойно окуповані території Вермахт швидко встановив місцеву адміністрацію та органи поліції. Миколу Кудімова, вчителя німецької мови з української школи, призначили головою української районної адміністрації. Очільником поліції до жовтня був Федір Киян, а потім – Станіслав Кульчицький³⁵. Німці доручили нагляд за євреями українській поліції («Miliz» – офіційна назва під військовою адміністрацією, «Schutzmannschaft» – під цивільною адміністрацією)³⁶.

Розстріли євреїв у Любарі розпочалися приблизно через тиждень після початку окупації, коли 18-річний єврейський хлопець, відомий у містечку як особа з порушенням розумового розвитку, підпалив копицю хліба на околиці. Всю родину з п'яти людей убили на єврейському кладовищі. Ще чотирьох євреїв убили на кладовищі кілька днів потому, начебто через те, що вони працювали в сільській раді й тому були радянськими активістами³⁷.

Було запроваджено відкрите гетто, без стін або паркану. Німецьким і місцевим поліцейським потрібно було лише патрулювати перехрестя, щоб утримувати євреїв в одному місці. Знайомі більше не могли приносити євреям їжу. Євреїв, які тікали через садки або городи, зазвичай ловили. Незабаром дався взнаки брак їжі, поши-

³⁴ Про прибирання сміття: Oberfeldkommandantur (sic), Abt. VII (Mil.-Verw.) an S.D. 444, Abt. VII, 1 серпня 1941 р., Betr.: Lagebericht, Befehl vom 22.7.41, Nr. 21/41 // РГВА, ф. Р-1275, оп. 3, д. 662, л. 4 (с. 2 звіту). Про ремонт доріг ідеться у: Feldkommandantur 675 (V), Abt. VII (Mil.-Verw.), an die Ortskommandanturen im Bereich der FK. 675 (V), Betr.: Verwaltungsmassnahmen, 30 серпня 1941 р. // РГВА, ф. Р-1275, оп. 3, д. 662, л. 31 (с. 2 звіту). Багато з того, що згадував Захаров, можна також знайти на цих сторінках.

³⁵ Про брак німецького персоналу див.: Oberfeldkommandantur (sic) an S.D. 444, 1 серпня 1941 р. // РГВА, ф. Р-1275, оп. 3, д. 662, л. 4 (с. 2 звіту). Проти Кудімова, нар. 1897 р., пізніше було проведено кримінальне розслідування, див.: АСБУ Жито, № 450 (Кудімов). Кульчицький, нар. 1895 р., був поляком. Його також затримала і судила радянська влада, див.: Там само, № 4202 (Кульчицький).

³⁶ Знову спираючись на ситуацію у Вінниці, див.: Feldkommandantur, Abt. VII (Mil.-Verw.), Dienstanweisung an die Rayon-Chefs, 26 липня 1941 р. // РГВА, ф. Р-1275, оп. 3, д. 662, л. 1–1 зв. Про нагляд за євреями див.: Oberfeldkommandantur (sic) an S.D. 444, 1 серпня 1941 р., Betr.: Lagebericht // РГВА, ф. Р-1275, оп. 3, д. 662, л. 4 (с. 2 звіту).

³⁷ Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052.

during the first weeks of the occupation included carrying out road repairs and collecting garbage.³⁴

Faced with a shortage of manpower and a lack of knowledge about the newly occupied territories, the Wehrmacht swiftly established a local administration and police force. Mykola Kudimov, a German teacher from the Ukrainian school, was installed as head of the Ukrainian rayon administration. His police chief until October was Fedir Kyian, and later Stanislav Kulchytsky.³⁵ The Germans tasked the Ukrainian police – officially called *militsia* under military rule, and *Schutzmannschaft* under civil administration – with monitoring the Jews.³⁶

The shooting of Jews in Liubar began about a week into the occupation, when an 18-year-old Jewish boy known around town to have learning difficulties set fire to a haystack near town. He and his entire family – five persons in total – were murdered at the Jewish cemetery. Another four Jews were killed at the cemetery a few days later, allegedly because they had worked on the village council and were therefore Soviet activists.³⁷

An open ghetto – meaning a ghetto without walls or fencing – was established. German and local policemen needed only to patrol the intersections in order to contain the Jews. Acquaintances could no longer bring in food. Jews who slipped out through gardens and orchards

³⁴ On garbage collection, Oberfeldkommandantur (sic), Abt. VII (Mil.-Verw.) an S.D. 444, Abt. VII, 1 Aug. 1941, Betr.: Lagebericht, Befehl vom 22.7.41, Nr. 21/41, RGVA, f. R-1275, o. 3, d. 662, l. 4 (p. 2 of report). Road repair is mentioned in Feldkommandantur 675 (V), Abt. VII (Mil.-Verw.), an die Ortskommandanturen im Bereich der FK. 675 (V), Betr.: Verwaltungsmassnahmen, 30 Aug. 1941, RGVA, f. R-1275, o. 3, d. 662, l. 31 (p. 2 of report). Many of the points mentioned by Zakharov are found in these pages as well.

³⁵ On the shortage of German personnel, see Oberfeldkommandantur (sic) an S.D. 444, 1 Aug. 1941, RGVA, R-1275, o. 3, d. 662, l. 4 (p. 2 of report). Kudimov, b. 1897, was later the subject of a criminal investigation, see ASBU ZhytO, no. 450 (Kudimov). Kul'chyts'kyi, b. 1895, was a Pole. He was also captured and tried by the Soviets, see ASBU ZhytO, no. 4202 (Kul'chyts'kyi).

³⁶ Drawing again on the situation in Vinnytsia, see Feldkommandantur, Abt. VII (Mil.-Verw.), Dienstanweisung an die Rayon-Chefs, 26 July 1941, RGVA, R-1275, o. 3, d. 662, l. 1-1r. On the monitoring of Jews, see Oberfeldkommandantur (sic) an S.D. 444, 1 Aug. 1941, Betr.: Lagebericht, RGVA, R-1275, o. 3, d. 662, l. 4 (p. 2 of report).

³⁷ Zakharov, USC VHA, interview 27052.

рився голод. Виходити назовні дозволяли лише тим євреям, які належали до робочих команд³⁸.

Любар перебував у зоні бойових дій до 27 липня, а потім перейшов до військової адміністрації – тилової зони групи сухопутних військ «Південь». Під юрисдикцією німецької військової влади німецька поліція входила до зони відповідальності вищого керівника СС та поліції «Росія–Південь», у якого в розпорядженні було шість поліцейських загонів. Найперше задокументоване перебування поліцейських загонів у Любарі мало місце між 27 липня та 8 серпня 1941 р., коли 303-й поліцейський батальйон, за підтримки контингенту 315-го поліцейського батальйону, діяв у Любарі³⁹. Станом на 5 серпня командний склад поліцейського полку «Південь» і рота парамілітарної організації «Націонал-соціалістичний механізований корпус» також базувалися в містечку приблизно до середини серпня⁴⁰.

³⁸ Там само, інтерв'ю № 27052. Не зазначено, чи тих, кого ловили під час втечі з гетто, розстрілювали на місці, чи забирали до в'язниці. Без сумніву, десятки євреїв загинули, намагаючись утекти або знайти їжу.

³⁹ Згідно з поліцейським службовим паспортом поліцейського батальйону 303, це формування перебувало в Шепетівці, Любарі та Махнівці з 25 липня до 8 серпня. З 9 серпня до 22 вересня воно діяло в Полонному, Бердичеві, Сквирі та Ружині, див.: <http://www.warreliefs.eu/forum/soldbuch-wehrpass-ausweis-etc/polizei-dienst-pass-einsatzgruppen-related-23911/>. Про поліцейський батальйон 315 див. статтю про Бердичів (“Berditschew”) у: Indeks miesc i faktów zbrodni do zbioru wniosków na odznaczenia dla funkcjonariuszy SS i policji w Generalnej Guberni // Główna komisja badania zbrodni hitlerowskich w Polsce, Informacja wewnętrzna nr 69 / Edward Żynda, ed. – Warsaw: Ministerstwo sprawiedliwości, 1980. – S. 13. Там зазначено, що цей батальйон з 25 липня до 22 вересня був задіяний в операціях із зачищення та безпеки в Шепетівці, Любарі, Махнівці, Полонному, Ружині та Сквирі.

⁴⁰ National Archives (London), HW 16/6, “G.P.D.’s [German Police Decodes] 275–323 (excluding 277, 278, 281, 282, 291, covered by previous summary), covering period 3.7.41–14.8.41”, р. 5. У цьому звіті штаб-квартирою 45-го поліцейського резервного батальйону названо с. Нова Чорторія (12 км на північ від Любара), а 303-го поліцейського батальйону – Миропіль (20 км на північ від Любара). Автор вдячний Стівенові Тайсу за цей документ. Рота «Націонал-соціалістичного моторизованого корпусу» (НСКК), про яку тут ідеться, – це, найімовірніше, НСКК Ко. Катовіце, оскільки пізніша телеграма свідчить про те, що інший підрозділ цієї частини, НСКК Ко. Відень, станом на 17 серпня був ще лише у Бродах: VArch, NS 33/361, арк. 389. У цьому звіті також зазначено, що склад поліцейського полку «Південь» був направлений до м. Полонне, а НСКК Ко. Катовіце – розміщувався у Новограді-Волинському. Ці роти було організовано спеціально для вищих керівників СС та поліції для допомоги з дорожнім рухом та охорони правопорядку, що передбачала «залучення до єврейських операцій». Про діяльності цих рот на місцях: NSKK Chefstabsführer an Führer der Motorobergruppen, Motorguppen, 5 грудня 1941 р., Anlage Höffle, с. 3 додатку // VArch NS 24/152, файл без номерів сторінок. Про запровадження цих рот: Schnellbrief, 17 травня 1941 р.,

were usually caught. Food soon became scarce, and hunger spread. The only Jews allowed out were those belonging to labor details.³⁸

Liubar remained in the operational zone until 27 July, when it passed to Rear Area Ground Forces Group South, the military government. Under the jurisdiction of the German military government, German policing was the responsibility of the Higher SS and Police Leader “Russia South”, who had six police battalions at his disposal. The earliest documented presence of police battalions in Liubar is between 27 July and 8 August 1941 when Police Battalion 303, supported by a contingent from Police Battalion 315, was active in Liubar.³⁹ The command staff of Police Regiment South and a company of the paramilitary organization National Socialist Motor Corps were also based in the town from 5 August until around the middle of that month.⁴⁰

³⁸ Ibid. It is not said whether those caught slipping out of the ghetto were shot on the spot or taken away to prison. No doubt dozens of Jews lost their lives trying to flee or search for food.

³⁹ Regarding Pol. Batl. 303, a police service passport from said battalion places this formation in Shepetivka, Liubar, and Makhnivka between 25 July and 8 August. Between 9 Aug. and 22 Sept., it operated in Polonne, Berdychiv, Skvyra, and Ruzhyn, see <http://www.warrelics.eu/forum/soldbuch-wehrpass-ausweis-etc/polizei-dienstpass-einsatzgruppen-related-23911/> On Pol. Batl. 315, see the entry for “Berditschew” in Edward Żynda, ed., *Indeks miesc i faktów zbrodni do zbioru wniosków na odznaczenia dla funkcjonariuszy SS i policji w Generalnej Guberni*, Główna komisja badania zbrodni hitlerowskich w Polsce, Informacja wewnętrzna nr 69 (Warsaw: Ministerstwo sprawiedliwości, 1980), p. 13. There it is noted that from 25 July to 22 Sept. 1941 Pol. Batl. 315 was involved in mopping up and security operations in Shepetivka, Liubar, Makhnivka, Polonne, Ruzhyn, and Skvyra.

⁴⁰ National Archives (London), HW 16/6, “G.P.D.’s [German Police Decodes] 275-323 (excluding 277, 278, 281, 282, 291, covered by previous summary), covering period 3.7.41-14.8.41”, p. 5. This report gives the battalion headquarters for Pol. Res. Batl. 45 as Nova Chortoryia (12 km north of Liubar) and Pol. Batl. 303 in Myropil” (20 km north of Liubar). The author would like to thank Steven Tyas for this document. The company from the National Socialist Motor Corps (NSKK) meant here is most likely NSKK Co. Kattowitz, as a later telegram places its sister unit NSKK Co. Vienna only in Brody as of 17 August, BArch, NS 33/361, fol. 389. This report also indicates that the staff of Police Regiment South had redeployed to Polonne, while NSKK Co. Kattowitz was located in Novohrad-Volyns’kyi. These companies were set up specifically for the higher SS and police leaders to help with traffic and policing matters. Policing included “deployment in Jewish operations”. On the activities of these companies in the field: NSKK Chefstabsführer an Führer der Motorobergruppen, 5 December 1941, Anlage Höffle, p. 3 of attachment, BArch NS 24/152, unpaginated file. On the establishment of these companies, Schnellbrief,

Майже в цей час затримали чоловіків-євреїв. Почалося це з того, що місцеві поліцейські ходили в гетто вранці від одних дверей до інших, стукали і наказували чоловікам-євреям виходити на роботу⁴¹. Їх обманювали, що начебто потрібні робітники для лісових робіт поблизу Шепетівки. Чоловікам наказали взяти із собою їжу і прибути до школи у центрі містечка в певний час⁴². Пізніше цього ж дня місцеві поліцейські почали просто хапати євреїв там, де їх знаходили⁴³. Чоловіків тримали у школі під охороною місцевої поліції. Наступного ранку на вантажівках приїхали німці, завантажили чоловіків і забрали їх геть⁴⁴.

Німці відвезли цих чоловіків приблизно за 4,5 км від центру Любара – просто трохи далі за відстань доброї чутності, на місце на схід від сусіднього села Юрівка. На краю невеликого ліска під назвою Ладива Вільшана німці змусили чоловіків викопати велику яму. Після цього німці їх розстріляли. Того дня було вбито щонайменше 200 чоловіків. Датою першої операції називають 9 серпня. Наступного дня мешканці хутора поблизу Ладивої Вільшани прийшли до Любара і повідомили євреям про те, що сталося⁴⁵.

і лист від 21 травня 1941 р.: VArch NS 24/152a, файл без номерів сторінок. Автор вдячний Юліанові Генді за посилання.

⁴¹ Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052.

⁴² Свідчення Петра Демчишина, нар. 1906 р., від 4 жовтня 1950 р.: АСБУ Жито, № 19040 (Демчишин), арк. 45.

⁴³ Захаров (USC VHA, інтерв'ю № 27052) розповідав, що його батька схопили, коли він виводив корову, що належала родині, пастиль на краю гетто. Колишній поліцейський Леонтій Боложинський, нар. 1911 р., у своєму свідченні розповідав лише про «арешти».

⁴⁴ Свідчення Демчишина: АСБУ Жито, № 19040 (Демчишин), арк. 45.

⁴⁵ Про 9 серпня: Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052; свідчення Захарова-Зайденберга в: Живими остались только мы: свидетельства и документы / Под ред. Бориса Забарко. – Київ: Бібліотека Інституту юдаїки, 1999. – С. 161. Батько Зайденберга був серед чоловіків, яких розстріляли того дня. Офіційна радянська установа, створена для розслідування німецьких військових злочинів – Надзвичайна державна комісія (див. нижче) – не згадувала про ці розстріли. Про цю прогалину згадував Олександр Круглов у своїй статті про Любар у: The United States Holocaust Memorial Museum's Encyclopedia of Camps and Ghettos. – Vol. II: Part B. – Bloomington: Indiana University Press, 2012. – P. 1544–1545. Захаров-Зайденберг у: Живими остались только мы: свидетельства и документы / Под ред. Бориса Забарко. – Київ: Бібліотека Інституту юдаїки, 1999. – С. 161. Тривалий час це було головним джерелом щодо будь-яких розстрілів біля Юрівки. Захаров стверджував про 300 жертв (USC VHA, інтерв'ю № 27052), Демчишин (АСБУ Жито, № 19040, арк. 45) – про 200–300 жертв. Про Юрівку також згадувала Каушанська (USC VHA, інтерв'ю № 16202). Про убивство чоловіків у серпні без прив'язки до місця біля Юрівки йшлося в інтерв'ю з Анною Кияновською

Around this time, a roundup of Jewish men took place. It began in the morning with local police going door to door in the ghetto, knocking, and telling men to come out to work.⁴¹ This appears to have been the start of a ruse that workers were needed for forest work in the vicinity of Shepetivka. The men were purportedly told to bring a supply of food and report to the school in the town center at a specific time.⁴² By some point in the day, local policemen were simply seizing Jewish men where they found them.⁴³ The men were held in a school under local police guard. The next morning, Germans arrived in trucks, got the men on board, and drove them away.⁴⁴

The Germans transported these men about 4.5 km from the center of Liubar – just outside hearing range – to a location east of the neighboring village of Yurivka. On the edge of a small forest called Ladyva Vilshana, the Germans had the men dig a large pit. Then the Germans shot them. At least 200 men were killed that day. The date for this first operation is said to be 9 August. The next day, locals from a hamlet near Ladyva Vilshana came to Liubar and told the Jews what had happened.⁴⁵

17 May 1941, and letter of 21 May 1941, BArch NS 24/152a, unpaginated file. The author would like to thank Julian Hendy for the reference.

⁴¹ Zakharov, USC VHA, interview 27052.

⁴² Statement by Petro Demchyshyn, b. 1906, 4 Oct. 1950, ASBU ZhytO, no. 19040 (Demchyshyn), ark. 45.

⁴³ Zakharov, USC VHA, interview 27052, said his father was seized while tending to the family cow on the edge of the ghetto. In his testimony, the former policeman Leontii Bolozhynskiy, b. 1911, spoke only of “arrests”.

⁴⁴ Statement by Demchyshyn, ASBU ZhytO, no. 19040 (Demchyshyn), ark. 45.

⁴⁵ For 9 August: Zakharov, USC VHA, interview 27053, and Zakharov-Zaidenberg, “Tak bylo unichtozheno”, in Zabarko, ed., *Zhivymi ostalis’ tol’ko my*, p. 161. Zaidenberg’s father was among the men shot on this day. The official Soviet agency created to investigate German war crimes – the Extraordinary State Commission (see below) – did not mention these shootings, an omission Alexander Kruglov noted in his entry on Liubar in *The United States Holocaust Memorial Museum’s Encyclopedia of Camps and Ghettos*, Vol. II: Part B (Bloomington: Indiana University Press, 2012), pp. 1,544-1,545. Also see Zakharov-Zaidenberg, “Tak bylo unichtozheno”, in Zabarko, ed., *Zhivymi ostalis’ tol’ko my*, p. 161. This has long been the main source for any shooting outside Yurivka. Zakharov claimed there were 300 victims (Zakharov, USC VHA, interview 27052), while Demchyshyn, ASBU ZhytO, no. 19040, ark. 45, spoke of 200-300 victims. Yurivka was also mentioned by Kaushanskaia, USC VHA, interview 16202, while the killing of men in August without reference to the Yurivka site came up in an interview with Anna Kiianovskaia (nee Buzia Sh-

За деякий час, наприкінці серпня, нібито для збирання групи робітників для зміни першої групи чоловіків, місцева поліція розпочала аналогічну операцію. Для цього другого затримання, напевно, доведлося застосовувати більший примус, оскільки євреї вже знали, що сталося першого разу. Поліція затримала чоловіків, де змогла, відвела їх до тієї самої школи і тримала їх там усю ніч. Наступного ранку на вантажівках прибули німці, завантажили чоловіків і вивезли⁴⁶.

Цих чоловіків, приблизно 200 осіб, також розстріляли⁴⁷. Цю операцію було проведено, ймовірно, наприкінці серпня⁴⁸. Вважають, що їх також розстріляли у Ладивій Вільшані⁴⁹.

(ур. Бузя Шмайгер), нар. 1924 р.: USC VHA, інтерв'ю № 22160. Каушанська втратила тітку під час одного з цих розстрілів.

⁴⁶ Демчишин: АСБУ Жито, № 19040 (Демчишин), арк. 45–46. Демчишин наразі є єдиним джерелом розповіді про цю хитрість. У своєму свідченні він намагався показати, що євреї ішли за власною згодою. Можливо, він прагнув продемонструвати певну ізольованість та нерозсудливість з боку чоловіків-євреїв або просто не хотів чи не міг пригадати. Далі в його свідченні стає зрозумілим, що він об'єднав основний розстріл понад тисячі євреїв 13 вересня з подіями, що призвели до розстрілу понад 250 євреїв, датованими 29 жовтня. Він також стверджував, що не міг згадати цей останній розстріл.

⁴⁷ Демчишин говорив про 200–300 осіб: АСБУ Жито, № 19040 (Демчишин), арк. 45. Цього разу кількість могла бути трохи меншою. Колишнього в'язня-неєврея наприкінці серпня 1941 р. відвели разом із групою єврейських чоловіків до вантажівок, які стояли біля колишнього поштового відділення. Він розповідав, що бачив, як завантажили понад 100 людей, див. свідчення Федора Кушницького, нар. 1908 р., від 4 березня 1945 р.: АСБУ Жито, № 4202 (Кульчицький), арк. 136 зв. Щодо одного з двох розстрілів чоловіків також ішлося про кількість у 115 осіб, але незрозуміло, це був перший чи другий випадок, див. Протокол очної ставки між свідком А. Ярошем та обвинуваченим Григорієм Банитом, від 11 березня 1946 р.: АСБУ Жито, № 9744 (Банит), арк. 65.

⁴⁸ Про дати: АСБУ Жито, № 19040 (Демчишин), арк. 45. Демчишин стверджує, що це сталося за тиждень після першої зачистки, однак Кияновська (USC VHA, інтерв'ю № 22160) зазначала, що через два тижні після розстрілу чоловіків було вбито всю громаду. Основний масовий розстріл стався 13 вересня. Колишній місцевий поліцейський Леонтій Боложинський (нар. 1911 р., свідчення від 19 січня 1944 р., АСБУ Жито, № 30087 (Липинський), арк. 29–29 зв.) також казав, що зачистка гетто відбулася через два тижні після другого розстрілу чоловіків.

⁴⁹ Місцеві ініціатори встановлення меморіальної плити на місці розстрілу біля Юрівки пов'язують розстріл наприкінці серпня із Ладивою Вільшаною. На запитання про їхні джерела один відповів, що це свідчення очевидців, які зберігаються у Любарській селищній раді, але точних даних не надав. Під час розслідування після окупації один свідок стверджував, що бачив шість німецьких вантажівок із чоловіками-євреями, які прямували до піщаного кар'єра наприкінці липня – на початку серпня, див. свідчення Акуліни Манько, нар. 1912 р., від 6 березня

Sometime later, around the end of August, under the pretext of assembling a working party to relieve the first group of men, local police began a similar operation. This second roundup must have involved greater coercion, since the Jews knew what had happened the first time. The police detained men where they could, took them to the same school, and held them there overnight. The next morning, Germans arrived in trucks, loaded the men, and drove them away.⁴⁶

These men, another group of about 200, were also shot.⁴⁷ This shooting appears to have been carried out at the end of August.⁴⁸ It is believed that they were also shot at Ladyva Vilshana.⁴⁹

maiger), born 1924, USC VHA, interview 22160. Kaushanskaia lost an aunt in one of these shootings.

⁴⁶ Demchyshyn, ASBU ZhytO, no. 19040 (Demchyshyn), ark. 45-46. Demchyshyn is to date the sole source for the story of this ruse. His statement endeavors to show that the Jews came of their own accord. It may be that he was seeking to project some degree of autonomy and recklessness on the part of the Jewish men, or simply unwilling or unable to recall. At a later point in this testimony, it is clear that he merged the main shooting of more than 1,000 Jews on 13 September with events leading up to the shooting of more than 250 Jews dated to 29 October. He also claimed he was unable to remember the latter shooting.

⁴⁷ On the number: Demchyshyn, ASBU ZhytO, no. 19040 (Demchyshyn), ark. 45, said 200-300. The number could be somewhat lower in this instance. A former non-Jewish detainee in jail at the end of August 1941 was taken with a group of Jewish men to waiting trucks outside the former post office and later spoke of seeing more than 100 men loaded, see statement by Fedir Kushnyrets, b. 1908, 4 March 1945, ASBU ZhytO, no. 4202 (Kul'chyts'kyi), ark. 136r. For one of the two shootings of men, the number 150 was also suggested, but it is not clear whether this relates to the first or second incident: see Protocol of confrontation between the witness A. Iarosh and the accused Hryhorii Banyt, 11 March 1946, ASBU ZhytO, no. 9744 (Banyt), ark. 65.

⁴⁸ On the dates: Demchyshyn, ASBU ZhytO, no. 19040 (Demchyshyn), ark. 45. Demchyshyn claimed this was one week after the first roundup, but Kiianovskaia, USC VHA, interview 22160, noted that two weeks after a shooting of men, the rest of the community was murdered. The main mass shooting was carried out on 13 September. The former local policeman Leontii Bolozhyns'kyi, b. 1911, 19 Jan. 1944, ASBU ZhytO, no. 30087 (Lypyns'kyi), ark. 29-29r, also said the clearance of the ghetto took place two weeks after a second shooting of men.

⁴⁹ Local sponsors of a memorial stone for the site near Lurivka associate the late August shooting with Ladyva Vilshana. When asked for a concrete source, one sponsor referred to witness statements held by the town council, but did not provide a specific citation. During post-occupation investigations, one witness claimed to have seen six German trucks with Jewish men heading to the sand quarry at the turn of July-August: statement by Akulina Man'ko, b. 1912, 6 March 1945, ASBU ZhytO, no. 4202 (Kul'chyts'kyi), ark. 141r. Man'ko went on to say that he visited the

Розстріли євреїв надали сміливості місцевій поліції. Вони не лише продовжили побиття і приниження. Пограбування ставали дедалі зухвалішими. Поліцейські вдиралися до будинків, часто серед ночі, і забирали все, що хотіли, – як цінні речі, так і теплий одяг для зими, що наближалася⁵⁰.

Зачистку гетто провели рано-вранці 13 вересня. Спершу євреїв зібрали у будівлі школи, потім у колишньому дитячому будинку, розташованому на території колишнього монастиря⁵¹. У дитячому будинку у євреїв забрали все, що у них ще лишалося, зокрема, теплі речі. Їх ретельно обшукали⁵². Звідти їх вивезли вантажівкою до піщаного кар'єра на півночі міста поблизу хутора під назвою Казенна громада (нині – частина села Громада), де їх розстріляли німецькі та місцеві поліцейські⁵³. Того дня загинули понад тисяча євреїв. Залишили лише групу ремісників⁵⁴.

Хто відповідальний за цей розстріл, досі невідомо. Німецька телеграма від 17 вересня 1941 р. свідчить про те, що 45-й поліцейський резервний батальйон і поліцейський полк «Південь» у Любарі

1945 р.: АСБУ Жито, № 4202 (Кульчицький), арк. 141 зв. Манько також розповіла, що відвідала піщаний кар'єр того ж дня і бачила свіжовикопану яму і кров на землі. Ніна Вержанська, нар. 1889 р., також бачила, як німецькі та місцеві поліцейські завантажували чоловіків-євреїв на вантажівки біля будівлі окупаційної адміністрації (управи) ближче до кінця липня. Вона казала, що в напрямку піщаного кар'єра повезли близько 300 чоловіків: АСБУ Жито, № 4202 (Кульчицький), арк. 133 зв. Майже 2 тисяч сторінок у 23 справах, які зберігаються в архіві управління СБУ Житомирської області, переглянув для цього дослідження Михайло Тяглий. Близько півдес'ятка свідків у трьох із цих справ чітко згадували розстріл чоловіків. Лише один свідок конкретно називала Юрівку – Татьяна Рокунка, нар. 1908 р., від 18 квітня 1945 р.: АСБУ Жито, № 4202 (Кульчицький), арк. 15. У цьому випадку стенографіст спочатку записав про піщаний кар'єр, а потім викреслив це і вставив згадку про Юрівку. Зважаючи на кількість розстрілів у піщаному кар'єрі, на те, що піщаний кар'єр пов'язували з убивствами євреїв, та різну надійність свідчень, Манько і Вержанська могли помилитися. Можливо, Манько описувала наслідки іншого розстрілу. Кушнірець також говорив про шість вантажівок, однак він не бачив, у якому напрямку вони поїхали, див.: АСБУ Жито, № 4202 (Кульчицький), арк. 136 зв.

⁵⁰ Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052.

⁵¹ Цей дитячий будинок тривалий час використовували як гетто. Що ж до монастиря, то Захаров (USC VHA, інтерв'ю № 27052) розповідає, що ця будівля була розташована в Казенній громаді. Це міг бути Любарський Свято-Георгіївський монастир.

⁵² Демчишин: АСБУ Жито, № 19040 (Демчишин), арк. 48.

⁵³ Про стрільків див. свідчення Гольцман від 16 лютого і 9 червня 1944 р.: АСБУ Жито, № 4077 (Чирко), арк. 206 зв. і 295 відповідно.

⁵⁴ Про ремісників: USHMM ECG, vol. 2, part B, p. 1544.

The shootings of Jewish men emboldened the local police. Not only did the beatings and humiliation continue, the acts of theft grew increasingly brazen. Policemen broke into homes, often in the middle of the night, and took what they wanted, valuables as well as warm clothing for the coming winter.⁵⁰

The ghetto was cleared in the early hours of 13 September. The Jews were concentrated first in the school building, then in the orphanage, which was located in a former monastery.⁵¹ At the orphanage, the Jews were deprived of whatever belongings and warm clothing they had with them and searched thoroughly.⁵² From there, they were taken by truck to a sand quarry due north of the town near a hamlet called Kazenna Hromada (now a part of the village Hromada), where German and local police shot them.⁵³ More than 1,000 Jews perished that day. Only a group of craftsmen was spared.⁵⁴

It is not entirely clear who was responsible for the shooting. A German telegram dated 17 September 1941 places Police Reserve Battalion 45 and Police Regiment South in Liubar, engaged in a “mopping up operation”. During a postwar West German investigation of events

sand quarry that same day and had seen a freshly dug pit and blood on the ground. Nina Verzhanskaia, b. 1889, also spoke of seeing German and local policemen load Jewish men onto trucks near the occupation administration building (*uprava*) toward the end of July. She said about 300 men were driven off in the direction of the sand quarry, ASBU ZhytO, no. 4202 (Kul'chyts'kyi), ark. 133r. Mikhail Tyaglyy examined roughly 2,000 pages from 23 cases held in the archive of the SBU department in Zhytomyr Oblast.. The shooting of the men was clearly mentioned in three of these cases by about half a dozen witnesses. Only one explicitly mentioned lurivka, Tat'iana Rokunka, b. 1908, 18 April 1945, ASBU ZhytO, no. 4202 (Kul'chyts'kyi), ark. 15. In this case, the stenographer initially referred to the sand quarry and then deleted it and inserted lurivka. Given the number of shootings at the sand quarry, the widespread association of the sand quarry with the murder of the Jews, and the varying reliability of statements, it could be that Man'ko and Verzhanskaia were mistaken. Man'ko may also have described the aftermath of another shooting. Kushnyrets also spoke of six trucks, but he did not see in which direction they drove off, see Kushnyrets, ASBU ZhytO, no. 4202 (Kul'chyts'kyi), ark. 136r.

⁵⁰ Zakharov, USC VHA, interview 27052.

⁵¹ This orphanage served for a short time as a ghetto. Zakharov, USC VHA, interview 27052, said this building was in Kazenna Hromada. This seems to be the Liubars'kyi sviato heorhiivs'kyi monastery.

⁵² Demchyshyn, ASBU ZhytO, no. 19040 (Demchyshyn), ark. 48.

⁵³ On the shooters, see statements by Gol'tsman, 16 Feb. 1944 and 9 June 1944, ASBU ZhytO, no. 4077 (Chyrko), ark. 206r and 295, respectively.

⁵⁴ On the craftsmen, USHMM ECG, vol. 2, Part B, p. 1,544.

були задіяні в «операції із зачищення». Під час післявоєнного західнонімецького розслідування щодо подій у гебітскомісаріаті Чуднів, до якого належав Любар під час німецької окупації, слідчі зібрали докази того, що розстріл провів 303-й поліцейський батальйон⁵⁵.

Після масового розстрілу впродовж тижнів місцеві селяни, а також німецькі та українські поліцейські ловили решту любарських євреїв, які переховувалися у сільській місцевості, і відвозили їх назад до Любара. Коли було зібрано близько 50 євреїв, поліція відвела їх до дитячого будинку, де також розміщувалися робітники⁵⁶. Євреїв із сіл також у цей час відправляли до приміщення дитячого будинку. Інші євреї, шукаючи безпечного місця серед своїх, виходили зі схованок і прослизали в гетто. Ця група росла, поки кількість людей у ній не сягнула понад 250⁵⁷.

Лише 20 жовтня, майже через три з половиною місяці після захоплення містечка, Любар перейшов під управління цивільної адміністрації. Незабаром там, де працювали євреї, з'явилися поліцейські з Чуднова. У євреїв конфіскували документи й повідомили, що їх відправлять до Палестини. Коли євреїв відвели назад до дитячого будинку, їх зібрали в одній кімнаті й тримали там усю ніч. Поліцейські весь вечір пили, принижували і знущалися над дівчатами та молодими жінками. Деяких з них відводили геть і гвалтували. Принаймні одного чоловіка дуже понівечили⁵⁸.

Рано-вранці євреїв відвели до піщаного кар'єра. На місці вбивства, як згадано у післявоєнних свідченнях колишнього місцевого поліцейського, євреїв загнали в рів. Близько 25 чоловікам наказа-

⁵⁵ Про 45-й поліцейський резервний батальйон: NS 33/361, с. 373. Про 303-й поліцейський резервний батальйон: VArch, В 162/7355, арк. 373 і 385. У цих джерелах наведено докази, які є недоступними у Федеральному архіві в Людвігсбургу і яких немає серед документів розслідування, проведеного в Мюнхені. 303-й поліцейський батальйон базувався в Чуднові не пізніше, ніж 6 вересня, натомість більша частина 45-го поліцейського резервного батальйону вже була в Бердичеві (NS 33/361, арк. 394). 3-тю роту 45-го поліцейського резервного батальйону, яка охороняла залізницю між Новоградом-Волинським і Шепетівкою впродовж серпня і в перший тиждень вересня могли відрядити до Любара під час їхньої подорожі на схід від Бердичева. Див. примітку 74.

⁵⁶ Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052.

⁵⁷ Офіційно станом на 1 жовтня 1941 р. в Любарському районі проживали 256 євреїв, більшість із яких мешкала у сільській місцевості, див. «Розподіл населення Житомирської області за національністю (дані перепису на 1.10.1941 р.)»: ДАЖО, ф. Р-1153, оп. 1, спр. 7, арк. 16.

⁵⁸ Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052.

in County Commissariat Chudniv, to which Liubar belonged under the German occupation, investigators collected evidence suggesting Police Battalion 303 carried out the shooting.⁵⁵

In the days and weeks that followed, local peasants, as well as German and Ukrainian policemen, captured Jews found in the countryside and took them back to Liubar. When the police had accumulated about 50 Jews, they sent them to the orphanage, where the workers were also housed.⁵⁶ Village Jews were also sent to the orphanage at this time. Other Jews, seeking safety in numbers, emerged from hiding and slipped into the ghetto. This group continued to grow until it comprised over 250 Jews.⁵⁷

It was not until 20 October, almost three and a half months after its seizure, that Liubar was transferred to civil administration. Not long after the handover, policemen from Chudniv showed up where the Jews were working. Papers were confiscated. There was talk that the Jews were going to be sent to Palestine. Escorted back to the orphanage, the Jews were crammed into one room, where they were held overnight. The policemen drank throughout the evening, and teased and humiliated girls and young women. Some of the females were led away and raped. At least one man was disfigured.⁵⁸

Early in the morning, the Jews were taken to the sand quarry. According to the postwar testimony of a former local policeman, at the killing site the Jews were confined to a ditch. About 25 men were selected to dig a pit. When the men were finished and the German shooters had arrived, the Jews were led in small groups – a dozen or more

⁵⁵ On Pol. Res. Batl. 45: NS 33/361, S. 373. On Pol. Batl. 303: Bundesarchiv, B 162/7355, fol. 373 and 385. The reference cites a volume of evidence unavailable at the Bundesarchiv in Ludwigsburg and not present among the files of the investigation held in Munich. Pol. Batl. 303 was based in Chudniv no later than 6 Sept., while most of Pol. Res. Batl. 45 was already in Berdychiv (NS 33/361, fol. 394). 3rd Co./Pol. Res. Batl. 45, which guarded the railroad between Novohrad-Volyns'kyi and Shepetivka during August and the first week or so of September, may have been dispatched to Liubar during its journey east to Berdychiv. See footnote 74.

⁵⁶ Zakharov, USC VHA, interview 27052.

⁵⁷ There were 256 Jews officially living in Liubar Rayon as of 1 October 1941, most still in the countryside, see "Rozpodil naseleння Zhytomyrs'koi oblasti za natsional'nistiu (dani perepysu na 1.10.1941 r.)", Derzhanyi arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti (DAZhO), f. R-1153, o. 1, spr. 7, ark. 16.

⁵⁸ Zakharov, USC VHA, interview 27052.

ли копати ями. Коли чоловіки закінчили роботу і прибули німецькі стрільки, євреїв відводили у маленьких групах – по десять або більше людей – на відстань за кілька метрів від ями. Їм наказували роздягнутися і лягти на землю. Після цього німці розстрілювали євреїв. Потім до ями приганяли іншу групу євреїв. Їм своєю чергою доводилося кидати тіла в яму, роздягатися і лягати на землю. Після цього їх розстрілювали. Зазвичай зазначають, що було 250 жертв цього розстрілу. Однак напевно їх було більше. Місцеві поліцейські з Чуднова та Любара охороняли периметр, щоб не дати євреям утекти. Стрільки походили з нещодавно встановленого регіонального командування поліції безпеки, що базувалося в Житомирі⁵⁹.

По закінченню цієї операції єврейське життя в Любарі було повністю знищено. Поблизу містечка в цей час лишилися тільки ті євреї, які переховувалися. Упродовж наступних кількох років місцева поліція старанно полювала на них⁶⁰.

Євреїв, які пережили німецьку окупацію, було дуже мало. Один із тих, хто вижив, зміг назвати лише шістьох, хто також залишився в живих у любарському гетто⁶¹.

Серед них була Перл Кантор. Вона втекла з Любара вранці 13 вересня 1941 р. серед хаосу операції із ліквідації гетто. Вона вирушила на південний схід, блукаючи різними селами, поки не опинилася

⁵⁹ Олександр Чирко, нар. 1921 р., від 2 лютого 1944 р.: АСБУ Жито, № 4077 (Чирко), арк. 109–110. Чирко навів подробиці цього розстрілу і розповів, що у групах було до 25 осіб. Колишній поліцейський Йосиф Сироветник (нар. 1910 р., свідчення від 13 січня 1944 р., АСБУ Жито, № 30053 (Сироветник), арк. 13) розповів, що у групах було по 10–15 осіб. Чирко стверджував, що було вбито 400 осіб, а Сироветник – 200 осіб. Про 250 осіб див.: USHMM ECG, vol. 2, part B, p. 1544. Сироветник також згадував про поліцію безпеки з Житомира та місцеву поліцію з Чуднова, зазначав, що чоловіки становили майже половину кількості жертв, і називав розміри ями: 5–6 м × 3 м × 3 м (Там само, арк. 13 зв.).

⁶⁰ Такі менші розстріли іноді відбувалися біля водяного млина, див., наприклад, свідчення Давида Місечка, від 15 і 19 січня 1944 р.: АСБУ Жито, № 4077 (Чирко), арк. 133 зв. і 135 зв. Два свідки розповідали про розстріл приблизно 150 євреїв між водяним млином і машинно-тракторною станцією наприкінці грудня 1941 р. або в січні 1942 р., див. свідчення Григорія Кавуна від 19 січня 1944 р. та Івана Дацка, від 20 січня 1944 р.: АСБУ Жито № 4077 (Чирко), арк. 173 (січень 1942 р.) та 184 зв.–185 (грудень 1941 р.) відповідно. Про цей розстріл не згадано ані у протоколах Надзвичайної державної комісії, ані в інших джерелах. У цих випадках серед жертв були, напевно, ті, кого викрили та спіймали восени 1941 р., однак це потребує подальших досліджень.

⁶¹ Захаров-Зайденберг: Живими осталися тільки ми: свідательства и документи / Под ред. Бориса Забарко. – Київ: Бібліотека Інституту юдаїки, 1999. – С. 166.

in each – to within a few meters of the pit. They were ordered to undress and lie down on the ground. Germans then shot the Jews. The next group of Jews was then chased to the pit. They had to throw the corpses into the pit, undress, and lie down on the ground in turn. Then they were shot. The death toll for this shooting is usually given as 250. It is likely higher. Local policemen from Chudniv and Liubar secured the perimeter to prevent the Jews from fleeing. The shooters were from the newly established regional command of the Security Police based in Zhytomyr.⁵⁹

With the conclusion of this operation, Jewish life in Liubar had been all but eradicated. The only Jews in the vicinity of Liubar from this point on were in hiding. Over the next two years, the local police continued to hunt them down diligently.⁶⁰

The number of Jews who survived the German occupation is very small. One survivor was able to name only six who survived the Liubar ghetto with him.⁶¹

Among those to survive was Perl Kantor. She fled Liubar on the morning of 13 September 1941 amid the chaos of the ghetto clearance operation. She headed southeast, wandering through various villages until she found herself in the Ulanivka ghetto. In the spring of 1942, the Germans sent a group of Jews, including Perl, from the

⁵⁹ Oleksandr Chyrko, b. 1921, 2 Feb. 1944, ASBU ZhytO, no.4077 (Chyrko), ark. 109-110. Chyrko provided the details of this shooting and said the groups were made up of 25 persons. The former policemen Iosif Syrovetyk, b. 1910, 13 Jan. 1944, ASBU ZhytO, no. 30053 (Syrovetyk), ark. 13, said the groups were 10-15 in size. Chyrko claimed 400 were killed, while Syrovetyk put the number at 200. On the figure 250, see USHMM ECG, vol. 2, Part B, p. 1,544. Syrovetyk also mentioned Security Police from Zhytomyr and local police from Chudniv. Syrovetyk, ark. 13r, also said men made up half of the victims and gave the dimensions of the pit as 5-6m x 3m x 3m.

⁶⁰ Such smaller shootings sometimes took place near the water mill, see, for example, statement by David Mysechko, 15 and 19 Jan. 1944, ASBU ZhytO, no. 4077 (Chyrko), ark. 133r and 135r. Two witnesses even spoke of a shooting of approximately 150 Jews between the water mill and the Machine Tractor Station in late December 1941 or January 1942, see statements by Hryhorii Kavun, 19 Jan. 1944, and Ivan Datsko, 20 Jan. 1944, ASBU ZhytO no. 4077 (Chyrko), ark. 173 (Jan. 1942) and 184r-185 (Dec. 1941), respectively. This shooting does not appear in the records of the Extraordinary State Commission and has yet to be mentioned in the literature. If true, the victims would most likely have involved Jews in hiding who had been captured in late autumn 1941, but this requires further investigation.

⁶¹ Zakharov-Zaidenberg, "Tak bylo unichtozheno", in Zabarko, ed., *Zhivymi ostalis' tol'ko my*, p. 166.

в гетто у с. Уланівка. Навесні 1942 р. німці відправили групу євреїв, серед яких була і Перл, з уланівського гетто до Корделівки, на північ від Калинівки. Їх змусили працювати на спорудженні аеродрому. Перл вислизнула з Корделівки влітку 1942 р. і дісталася до Жмеринки, що була у Трансністрії, на території, окупованій Румунією. У Жмеринці її удочерила єврейська родина на прізвище Каушанські, щоб вона могла потрапити до гетто. Далі із Жмеринки вона із групою євреїв перебралася до Могилева-Подільського, де вона і перебувала до повернення Червоної армії⁶².

У ніч перед масовим розстрілом 29 жовтня Єфим Зайденберг висковзнув із приміщення дитячого будинку під покривом темряви і дістався до села Глезне. Його прихистили в себе друзі родини – українська сім'я, помили і дали йому свіжий одяг, але потім не змогли переховувати його, побоюючись сусідів. Єфим подався на схід до Києва, а потім, через тамтешній голод, назад на захід. Він сподівався знайти свою тітку в містечку Варковичі на Західній Україні. Він почув про те, що там досі жили євреї (що було правдою), але свою тітку не знайшов. У селі Жорнів він жив у українського подружжя в обмін на допомогу по господарству. Близько 20 місяців, починаючи із січня 1942 р., Єфим жив з цією родиною як Федір Захаров, українець-утікач, який утік під час відправлення на примусові роботи до Німеччини. Там він спостерігав за «безчинствами» Української повстанської армії навесні та влітку 1943 р. Він також пережив каральні заходи німецьких антипартизанських формувань. Коли радянські партизани пройшли через село у вересні того року, він знову подався на схід. До того часу, як він дістався до Києва, Червона армія вже відтіснила німців⁶³.

Родина Бузі Шмайгер переїхала до Великої Волиці із Любара у 1933 р. Схоже, що вона була серед тих, кого зібрали в дитячому будинку в Любарі після масового розстрілу 13 вересня. Наприкінці жовтня, так само, як Захаров, вона і її брат також вислизнули через

⁶² Каушанська, USC VHA, інтерв'ю № 16202; газета «Вести», 27 квітня 1995 р.: <http://holocaust2001.narod.ru/Liubar/Perele.html>.

⁶³ Захаров-Зайденберг: Живими остались тільки ми: свідательства и документи / Под ред. Бориса Забарко. – Київ: Бібліотека Інституту юдаїки, 1999. – С. 164–167, також Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052. Захаров називав УПА «бандерівцями» – послідовниками радикальнішого крила Організації українських націоналістів, яку очолював Степан Бандера. Командири УПА переважно були прибічниками Бандери.

Ulanivka ghetto to Kordelivka, north of Kalynivka, and put them to work on building an airfield. Perl slipped away from Kordelivka in the summer of 1942 and made her way to Zhmerynka, which was located in Transnistria, the Romanian zone of occupation. In Zhmerynka, she was adopted by a local Jewish family by the name of Kaushanskii so that she could enter the ghetto. From there, Perl moved with a group of Jews to Mohyliv-Podilsky, which is where she was when the Red Army returned.⁶²

The night before the mass shooting on 29 October, Efim Zaidenberg slipped out of the orphanage under the cover of darkness and made his way to the village of Hlezne. A Ukrainian family, friends of his parents, took him in, cleaned him up, and gave him fresh clothes, but they hinted that he should leave for fear of their neighbors. Efim wandered east to Kyiv, then, in light of the famine there, back west. He hoped to get to an aunt in the town of Varkovychi in western Ukraine. He had heard (correctly) that Jews were still living there, but he did not find his aunt. In the village of Zhorniv, a Ukrainian couple offered to let him live with them in exchange for help around the house. For some 20 months, starting in January 1942, Efim lived with this family as Fedir Zakaharov, a fugitive Ukrainian who had fled a roundup for forced laborers. From this vantage point, he witnessed the “rampages” of the Ukrainian Insurgent Army in the spring and summer of 1943. He also survived the reprisals of German anti-partisan forces. When Soviet partisans passed through the village that September, he headed east again. By the time he reached Kiev, the Red Army had driven out the Germans.⁶³

Buzia Shmaiger’s family had relocated to Velyka Volytsia from Liubar in 1933. She seems to have been among those sent to the orphanage in Liubar after the mass shooting of 13 September. At the end of October, like Zakharov, she and her brother also escaped through a window before the Jews in the orphanage were taken to the

⁶² Kaushanskaia, USC VHA, interview 16202, and the newspaper *Vesti*, 27 April 1995, available at: <http://holocaust2001.narod.ru/Liubar/Perele.html>

⁶³ Zakharov-Zaidenberg, “Tak bylo unichtozheno”, in Zabarko, ed., *Zhivymi ostalis’ tol’ko my*, p. 164-167, also Zakharov, USC VHA, interview 27052. Zakharov referred to the Ukrainian Insurgent Army (UPA) as “Banderovtsi”, the followers of the more radical wing of the Organization of Ukrainian Nationalists led by Stepan Bandera. Bandera’s follows were dominant within the UPA leadership.

вікно до того, як євреїв із дитячого будинку відвезли до піщаного кар'єру. У наступні кілька днів їх знайшла біля річки українська жінка з Юрівки, в якій було четверо дітей. Анна Саневич прихистила двох дітей на кілька місяців, поки їм не дістали фальшиві документи. Бузя Шмайгер стала Анною Ільчук і разом зі своїм братом переїхала до віддаленого села. Влітку 1943 р. Анну відправили на примусові роботи до Німеччини. Вона провела решту війни у Заксдорфі в місті Фінстервальде, розташованому на відстані близько 100 км на південь від Берліна. Її брат пережив німецьку окупацію в Україні⁶⁴.

Наразі єдиними євреями з Любара, порятунок яких у німецькій окупації також задокументовано, є Фіра Гольцман, Боря Шрарер і Софія Махновська⁶⁵.

Трохи далі від Любара, але все ще в межах Любарського району жили три українці, які отримали звання «Праведників народів світу» від «Яд Вашем», урядової установи Держави Ізраїль з увічнення пам'яті жертв Голокосту.

Христя Рудюк із села Великий Браталів врятувала Геню Герц і неодноразово надавала прихисток її брату, молодому партизану Якову. Родина Герц походила з польського міста Замостя. Після німецького вторгнення в Польщу у 1939 р. всі шестеро втекли до Дзержинська (нині – Романів). Старший брат Гені поїхав з України до Москви на навчання. Батько Авраам і брат Гірш стали жертвами розстрілу в серпні 1941 р. Перед смертю мати Рахель знайшла прихисток для Гені і Якова, однак діти, не погоджуючись з такою домовленістю, обрали ліс. Яків зв'язався із партизанами і привів Геню до Христі Рудюк, чий чоловік також був партизаном. Хоча в неї було восьмеро дітей, Христя взяла до себе Геню і організувала

⁶⁴ Кияновська, USC VHA, інтерв'ю № 22160; Yad Vashem Archives (далі – YVA), O.3/6345, а також: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4058209>.

⁶⁵ Софію Махновську згадано у переліку в: The Benjamin and Vladka Meed Registry of Jewish Holocaust Survivors. – Vol. IV: Listing by Location during the War. – Washington, DC: United States Holocaust Memorial Museum, 2000. – P. 419. Захаров назвав лише п'ять імен: Кантор/Каушанська (USC VHA), Фішл та Аня Шмайгер-Киянська (USC VHA), Шрарер і Естер Гольцман. Поки що незрозуміло, чи Естер – це та сама особа, що і Фіра Моїсеєвич Гольцман, нар. 1925 р., допитана в кількох справах з архіву СБУ в Житомирі – див. справи № 7711 (Максимець та ін.), арк. 57–57 зв.; № 4202 (Кульчицький), арк. 206–207; № 4077 (Чирко), арк. 143–144.

sand quarry. A Ukrainian woman from Yurivka with four children of her own found them near the river a few days later. Anna Sanevich sheltered the two children for several months until false papers could be arranged. Buzia Shmaiger became Anna Il'chuk and moved to a distant village with her brother. In the summer of 1943, Anna was called up for forced labor in Germany. She spent the rest of the war in Sacksdorf in Finsterwalde about 100 km south of Berlin. Her brother survived the German occupation in Ukraine.⁶⁴

The only other Liubar Jews documented as surviving the German occupation to date are Fira Goltsman and Boria Shrarer as well as a certain Sofiia Makhnovskaia.⁶⁵

Further afield from the immediate vicinity of Liubar but still within Liubar Rayon, there are three Ukrainians who have received the title of "Righteous among the Nations" from Yad Vashem, the Israeli government authority for the memorialization and study of the Holocaust.

Khristya Rudiuk from Velyka Brataliv rescued Genia Hertz and repeatedly provided shelter to her brother Yaakov, a young partisan. The Hertz family originally came from Zamość, Poland. All six fled to Dzerzhynsk (now Romaniv) after the German invasion of Poland in 1939. Genia's oldest brother left Ukraine to study in Moscow. Her father Avraham and brother Hirsh fell victim to a shooting in August 1941. Before her own death, the mother Rachel found refuge for Genia and Yaakov, but the children were uncomfortable with this arrangement and opted for the forest. Yaakov made contact with partisans and guided Genia to Khristya Rudiuk, whose husband was also a partisan. Despite having eight children of her own, Khristya took Genia in and

⁶⁴ Kiiianovskaia, USC VHA, interview 22160, and Yad Vashem Archive O.3/6345. Also: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4058209>

⁶⁵ Sofiia Makhnovskaia is listed in *The Benjamin and Vladka Meed Registry of Jewish Holocaust Survivors*, v. IV: Listing by Location during the War (Washington, DC: United States Holocaust Memorial Museum, 2000), p. 419. Zakharov mentioned only five names: Kantor/Kaushanskaia (USC VHA), Fishl and Ania Shmaiger-Kiiianovskaia (USC VHA), Shrarer, and Esther Gol'tsman. It is not yet clear whether Esther is the same person as Fira Moiseevich Gol'tsman, b. 1925, who was questioned in several cases located in the SBU archive in Zhytomyr, see cases no. 7711 (Maksymets et al.), ark. 57.57r; no. 4202 (Kul'chyts'kyi), ark. 206-207, and no. 4077 (Chyrko), ark. 143-144.

для неї фальшиві документи, які допомогли дівчині пережити окупацію⁶⁶.

Кілька родин у різних селах Дзержинського (сьогодні Романівський) та Любарського районів допомогли вижити Кларі Вайсман, 16-річній дівчині з Дзержинська. Клара втратила майже всю свою родину в масовому розстрілі у рідному місті в серпні 1941 р. Перед іншим розстрілом у жовтні вона перебувала у подружжя Павла та Ніни Філіпповичів. Коли Клара повернулася до гетто, щоб дізнатися про долю своєї сестри, на неї напали п'яні чоловіки, і вона змушена була стрибнути в річку, щоб втекти від них. Жителька села Врублівка Марія Ільїнська знайшла її наступного ранку під мостом. Марія та її чоловік Іван взяли Клару до себе, хоча мали чотирьох власних дітей. Коли поліція шукала у Врублівці євреїв, Клара вирішила йти далі. В селі Горопай її взяла до себе бідна вдова, мати п'ятерох дітей. Хоча ця жінка, Мокрина Боцанюк, знала про те, що Клара єврейка, вона надала їй дах над головою, починаючи з весни 1942 р. У 1943 р. Мокрина домовилася про інше місце для схованки у селі Горопай в будинку матері двох дітей Теклі Назаревич⁶⁷.

НАСЛІДКИ

Німців витіснили з Любара 8 січня 1944 р. Упродовж десяти днів перша опублікована розповідь про Голокост у Любарі з'явилася у двох статтях на сторінках червоноармійської газети. Одна стаття мала форму офіційної заяви, підписана свідками та двома офіцерами, а друга – нарис, в якому описувалися події на основі свідчень очевидців. Основний розстріл було віднесено до невизначеної дати у серпні, а щодо кількості жертв, то називали «понад 2 тисячі людей»⁶⁸.

⁶⁶ Див.: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=10481691>.

⁶⁷ Див.: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=8949474> і <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=8949471>.

⁶⁸ УВА, Р.21.1/297, р. 1; Большевистский натиск // Красноармейская газета, 17 январа 1944 г. Номер сторінки не вказано.

arranged false papers for her that helped Genia make it through the occupation.⁶⁶

Several families from different villages in the rayons of Dzerzhynsk (today Romaniv) and Liubar contributed to the survival of Klara Vaisman, a 16-year-old girl native to Dzerzhynsk. Klara lost most of her family in a mass shooting in her hometown in August 1941. At the outset of another shooting in October, Klara was visiting the couple Pavel and Nina Filippovich. She returned to the ghetto to learn the fate of her sister, but was assaulted by drunks and jumped in a river to get away. Mariya Ilinskaya, a peasant from the village of Vrublivka, found her under a bridge the next morning. Mariya and her husband Ivan took Klara in despite having four children of their own. When police carried out a search for Jews in hiding in Vrublivka, Klara decided to move on. In Horopai, an impoverished widow and mother of five then took her in. Even though this woman, Mokryna Botsaniuk, knew that Klara was Jewish, she provided her with a place to stay from the spring of 1942. In 1943, Mokryna arranged another hiding place in Horopai at the home of Teklia Nazarevych, a mother of two.⁶⁷

AFTERMATH

The Germans were driven out of Liubar on 8 January 1944. Within ten days, the first published account of the Holocaust in Liubar appeared in two articles in the pages of a Red Army newspaper. One article was in the form of an official statement signed by witnesses and two officers, while the second was a feature describing events based on eyewitness statements. The main shooting was dated to an unspecified day in August, but the death toll estimated at “more than 2,000 people”.⁶⁸

⁶⁶ See <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=10481691>

⁶⁷ See <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=8949474> and <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=8949471>

⁶⁸ Yad Vashem Archives, P.21.1/297, fol. 1, *Bol'shevistkii natisk: Krasnoarmeiskaia gazeta*, 17 Jan. 1944. The pager number is not evident.

Військовий прокурор 4-го гвардійського танкового Кантемирівського корпусу завершив свій внутрішній звіт також у січні. Тут датою основного розстрілу зазначено 11 серпня 1941 р., а кількість жертв – «понад тисяча євреїв»⁶⁹.

Районне відділення Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників оприлюднило свої результати розслідування лише наприкінці травня 1945 р. Акт, датований 20 травня, містив результати ексгумації однієї з п'яти ям на піщаному кар'єрі. Автори цього документа визначили, що кількість жертв на цьому місці у вересні 1941 р. становила 1526 осіб. 30 травня в іншому звіті було зазначено таку кількість жертв: 1199 євреїв із Любара і ще 180 біженців із населених пунктів за межами Любарського району. Крім того, у цьому другому звіті йшлося про 147 військовополонених, чиї імена були невідомі⁷⁰. У справі по Любарському району містилося лише кілька свідчень очевидців.

У жодному із цих звітів та свідчень розстріл чоловіків біля Юрівки не згадано⁷¹.

Ще до кінця війни радянська влада провела кримінальні розслідування діяльності численних колишніх членів місцевої поліції та сільської адміністрації, які працювали на німців. Результати таких розслідувань зазвичай не оприлюднювалися⁷².

У радянські часи про вбивства євреїв Любара не можна було говорити публічно, за винятком загальних фраз про «мирних радянських громадян». Ті, хто вижили, і їхні рятівники могли обговорювати свій досвід лише у вузькому колі. Історичні праці, в яких чітко йшлося про долю євреїв, почали з'являтися лише в останні роки існування Радянського Союзу або вже після його розвалу в 1991 р.

⁶⁹ УВА, М.52/712, р. 35–36.

⁷⁰ Звіт 2а Любарського районного відділення Надзвичайної державної комісії від 20 травня 1944 р.: ГА РФ, ф. Р-7021, оп. 60, д. 302, л. 4. Звіт містить список імен 1199 євреїв, яких було вбито в Любарі: Там же, л. 8–25.

⁷¹ Олександр Круглов зазначав про це щодо Надзвичайної державної комісії в: USHMM ECG, vol. 2, part B, р. 1545. Це також стосується раніших офіційних заяв.

⁷² Наприклад, серед справ, процитованих у цьому дослідженні: АСБУ Жито, № 4077 (Чирко), № 4202 (Кульчицький), № 30087 (Липинський та ін.), та № 30053 (Сироветник).

The military prosecutor of the 4th Guard Tank Corps of Kantormirovka also concluded his own internal report in January. Here, the date of the main shooting was given as 11 August 1941 and the number of deaths as “more than 1,000 Jewish people”.⁶⁹

The rayon branch of the Extraordinary State Commission for Ascertaining and Investigating Crimes Perpetrated by the German-Fascist Invaders and their Accomplices did not issue its own findings until late May 1945. A report (*Akt*) dated 20 May recorded the results of an exhumation of one of five pits at the sand quarry. The authors of this document estimated the death toll for this site in September 1941 to be 1,526. On 30 May, another report placed the death toll at 1,199 Jews from Liubar plus another 180 refugees from towns outside Liubar Rayon. In addition, this second report made reference to 147 POWs whose names were unknown.⁷⁰ The file for Liubar Rayon included only a few witness statements.

None of these reports and statements made any mention of the shooting of men outside Yurivka.⁷¹

Even before the end of the war, the Soviet authorities initiated criminal investigations against numerous former members of the local police and town administration who had worked for the Germans. The outcome of such investigations was rarely, if ever, made public.⁷²

Throughout the Soviet era, the murder of the Jews of Liubar could not be discussed in the public sphere beyond generalities concerning “peaceful Soviet citizens”. Survivors and rescuers discussed their experiences among themselves in private. Historical texts that explicitly addressed the fate of the Jews only began to be published in the final years of the Soviet Union’s existence or after the country’s collapse in 1991.

⁶⁹ Yad Vashem Archives, M.52/712, fol. 35-36.

⁷⁰ Report 2a of the Liubar Rayon branch of the Extraordinary State Commission, 20 May 1944, GA RF, f. R-7021, o. 60, d. 302, l. 4. The report includes a list of names of 1,199 Jews killed in Liubar, GA RF, f. R-7021, o. 60, d. 302, ll. 8-25.

⁷¹ Alexander Kruglov noted this with regard to the Extraordinary State Commission in USHMM ECG, vol. 2, Part B, p. 1,545. This also applies to earlier official statements.

⁷² For example, from among those cases cited in this study, ASBU ZhytO, no.4077 (Chyrko), no. 4202 (Kul’chyts’kyi), no. 30087 (Lypyns’kyi et al.), and no. 30053 (Syrovetnyk).

Найпершу задокументовану поминальну зустріч, яка відома, було проведено у 1958 р., коли десятеро людей зібралися на піщаному кар'єрі⁷³. Близько 1970 р. деякі з тих, хто вижили, – Яків Капер з Любара, який служив у Червоній армії під час німецького вторгнення, Єфим Захаров-Зайденберг та інші – ініціювали спорудження пам'ятника на місці вбивства у піщаному кар'єрі⁷⁴. Червону гранітну плиту встановили лише у 1972 р. На ній був напис: «Радянським людям, жертвам фашизму, 1941–1945»⁷⁵. У наступні десятиріччя євреї Любара, які ще залишалися, – а це були ті, хто вижив під німецькою окупацією, ветерани Червоної армії і ті, кого евакуювали, – зустрічалися кожної другої неділі вересня для того, щоб ушанувати пам'ять своїх родичів і друзів. У середині 1970-х рр. збиралося понад сотня людей. У 1995 р. прийшов лише Єфим Захаров-Зайденберг. На початку 1990-х рр. на кам'яній плиті над написом було викарбовано зірку Давида⁷⁶. Схожу церемонію проводили в місті Беер-Шева в Ізраїлі щороку 13 вересня⁷⁷. На місці вбивства біля Юрівки пам'ятника не було встановлено ніколи, хоча про те, що там сталося, було відомо.

У 1974 р. літературний виклад подій у Любарі авторства письменника Іцака Фалікмана, який народився у цьому містечку і писав на їдиш, з'явився російською мовою⁷⁸. Він згадував масове поховання на піщаному кар'єрі та у Ладивій Вільшані:

А чоловіків обох містечок – їх лише називають Новий і Старий Любар, – усіх чоловіків, починаючи від підлітків і закінчуючи старцями, всіх тих, що могли згарячу схопити в руки сокиру, залізний прут або кіл... німці розстріляли кількома днями раніше в іншому місці, в Юрів-

⁷³ Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052.

⁷⁴ Історія Якова Капера також варта уваги, оскільки він був одним із примусових робітників, яких використовувала зондеркоманда 1005, яка намагалася знищити масові поховання євреїв у Радянському Союзі шляхом викопування і спалювання тіл. Капер і кілька його колег втекли під час таких робіт на місці розстрілу в Бабиному Яру у Києві й тому змогли надати свідчення: Budnik David, Kapler Yakov. *Nothing is Forgotten: Jewish Fates in Kiev 1941–1943*. – Konstanz: Erhard Roy Wiehn, 1993. – P. 252–305. Автор вдячний Елен Шиндельманн-Ковітт за посилання на її веб-сайт.

⁷⁵ Захаров, USC VHA, інтерв'ю № 27052.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Ioffe S. *Event of Local Significance // Forward*. – Rus. ed., 10-25 жовтня 2001 р., с. 5, стаття, процитована в YVA, O.33/9481.

⁷⁸ Фалікман Ехиль. *Старый Любар // Семья человеческая*. – Київ: Радянський письменник, 1974. – С. 261–266.

The earliest recorded memorial ceremony known was held in 1958, when 10 people gathered at the sand quarry.⁷³ Around 1970, some of the survivors – Yakov Kaper, a native of Liubar serving in the Red Army at the time of the German invasion, Efim Zakharov-Zaidenberg, and others – launched an initiative to have a memorial built at the sand quarry killing site.⁷⁴ The red granite stone was only erected in 1972. The inscription read: “To Soviet people, victims of fascism, 1941-1945.”⁷⁵ In the decades that followed, the remaining Jews of Liubar – those who survived behind German lines, the Red Army veterans, and the evacuees – met every second Sunday in September to remember their family members and friends. In the mid-1970s, they were over 100 in number. In 1995, only Efim Zakharov-Zaidenberg attended. In the early 1990s, a Star of David was carved into the stone above the inscription.⁷⁶ A similar ceremony was held in Be’er Sheva, Israel, every 13 September.⁷⁷ The killing site outside Yurivka was never memorialized although its existence was known.

In 1974, a literary account of events in Liubar by Itsak Falikman, a Yiddish writer native to the town, was published in Russian.⁷⁸ It recalled the mass graves at the sand quarry and Ladyva Vilshana:

And the men from both places – they just call them New and Old Liubar – all of the men, starting with the adolescents and ending with the elderly, all those who could snatch an axe, an iron rod, or a stake... the Germans shot them a few days earlier in another place, in Yurivka, on the eastern edge of New Liubar, near a windmill with a single sail. The artillerymen went there, to the one-sailed windmill, to look at the two elongated

⁷³ Zakharov, USC VHA, interview 27052.

⁷⁴ Yakov Kaper’s story is also noteworthy as he was one of the forced laborers used in Special Commando 1005, which attempted to destroy mass graves of Jews in the Soviet Union by digging up and burning the bodies. At the site of the Babi Yar operation in Kiev, Kaper and several of his colleagues fled the site and were thus able to give testimony about the existence and work of Special Commando 1005, David Budnik and Yakov Kaper, *Nothing is Forgotten: Jewish Fates in Kiev 1941-1943* (Konstanz: Erhard Roy Wiehn, 1993), pp. 252-305. The author would like to thank Ellen Shindelman-Kowitz for the reference on her website.

⁷⁵ Zakharov, USC VHA, interview 27052.

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ S. Ioffe, “Event of Local Significance”, *Forward*, Rus. ed., 10-25 October 2001, p. 5, an article cited in Yad Vashem Archives, O.33/9481.

⁷⁸ Yekhiel Falikman, “Staryi Liubar”, in *Sem’ia chelovecheskaia* (Kiev: Radians’kyi pys’mennyk, 1974), pp. 261-266.

ці, на східній околиці нового Любара, біля вітряка з єдиним крилом. Артилеристи ходили туди, до однокрилого вітряка, подивитися на два продовгуватих пагорби, які ледь височіли під шаром тоді ще глибокого і пухнастого снігу.

Наразі невідомо, скільки євреїв повернулися до Любара, щоб залишитися там після війни. У липні 1999 р. у містечку проживали ще принаймні дві єврейські родини⁷⁹. У 2015 р. меморіал на піщаному кар'єрі було відреставровано за ініціативи мешканців Любара та околиць.

У Західній Німеччині прокуратура в кількох німецьких містах розслідувала злочини поліцейських формувань, які були задіяні у масових розстрілах у Любарі. У 1960-х рр. слідчі з Регенсбурга розглядали кримінальні справи, до яких були залучені члени 45-го та 303-го поліцейських батальйонів. Попри телеграму, в якій описувалося перебування 45-го поліцейського резервного батальйону у Любарі для «операцій із зачищення», у розслідуванні містечко конкретно не згадувалося⁸⁰. Колишні члени цих батальйонів зазвичай пам'ятали перші або дуже великі розстріли, як-от у Бердичеві та Києві. У двох окремих судових процесах двох колишніх членів 45-го поліцейського резервного батальйону визнали винними у розстрілі євреїв у таких місцях, як Бердичів, Вінниця та Шепетівка. Лише одного з них ув'язнили – на сім років⁸¹. Розслідування щодо гебітскомісара в Чуднові також не закінчилося вироком. Процес формально припинили у травні 1980 р.⁸²

У рамках проекту «Захистимо пам'ять» у квітні 2017 р. команда археологів зі Стаффордширського університету провела неінвазійне дослідження ліска вигнутої форми біля Юрівки. Очевидці неодноразово стверджували, що німці проводили розстріл саме там і наводили подробиці щодо розташованих колись поруч будівель. Крім

⁷⁹ Див.: <https://kehilalinks.jewishgen.org/lyubar/>.

⁸⁰ Щодо 45-го поліцейського резервного батальйону, то Любара немає в переліку місць злочину (Tatortverzeichnis) цього розслідування: LArch Bayern, StArch Amberg, 9294, Bd. 36. Щодо 303-го поліцейського батальйону, то у цьому детальному дослідженні двох бременських батальйонів також не згадано про Любар, див.: Schneider Karl. *Auswärts eingesetzt. Bremer Polizeibataillone und der Holocaust*. – Essen: Klartext Verlag, 2011.

⁸¹ Див.: <http://www1.jur.uva.nl/junsv/brd/Dienstdeufr.htm>, № 759 і 823.

⁸² Див.: *Einstellungsverfügung, Staatsanwaltschaft München I*, 27 травня 1980 р. // BArch, B162/7356, арк. 693–722.

mounds, barely protruding beneath a layer of snow that was still deep and fluffy.

It is to date not known how many Jews returned to Liubar permanently after the war. In July 1999, there were at least two Jewish families still living in Liubar.⁷⁹ In 2015, the memorial site at the sand quarry was renovated on the initiative of citizens from Liubar and nearby villages.

In West Germany, prosecutor's offices in several German cities investigated the crimes of the police formations involved in the mass shootings in Liubar. In the 1960s, Regensburg investigators oversaw the criminal cases involving members of police battalions 45 and 303. Despite the telegram describing the presence of Police Reserve Battalion 45 in Liubar for "mopping up operations", the town was not specifically mentioned throughout the investigation.⁸⁰ Former members of these battalions tended to recall the initial shootings or the extremely large ones such as Berdychiv or Kiev. In two separate trials, two former members of Police Reserve Battalion 45 were found guilty of shooting Jews in places such as Berdychiv, Vinnytsia, and Shepetivka. Only one received a prison term – seven years.⁸¹ The investigation into the county commissar in Chudniv also failed to result in an indictment. This investigation was formally suspended in May 1980.⁸²

Within the framework of the "Protecting Memory" project, in April 2017, a team of archaeologists from Staffordshire University carried out a non-invasive investigation of a dog-leg shaped grove outside Yurivka. Witnesses have repeatedly claimed that the Germans carried out a shooting there, with some having been able to provide details about structures that once stood nearby. In addition, aerial photography showed markings on the ground surface that invited scanning.

⁷⁹ See <https://kehilalinks.jewishgen.org/lyubar/>

⁸⁰ On Res. Pol. Batl. 45: Liubar does not appear in the crime scene index (Tatortverzeichnis) of this investigation, Landesarchiv Bayern, Staatsarchiv Amberg (LArch Bayer, StArch Amberg), 9294, Bd. 36. On Pol. Batl. 303: This detailed study of two Bremen battalions also makes no reference to Liubar, see Karl Schneider, *Auswärts eingesetzt. Bremer Polizeibataillone und der Holocaust* (Essen: Klartext Verlag, 2011).

⁸¹ See <http://www1.jur.uva.nl/junsv/brd/Dienstdeufr.htm>, Nr. 759 and 823.

⁸² See Einstellungsverfügung, Staatsanwaltschaft München I, 27 May 1980, BArch, B162/7356, fol. 693-722.

того, аерофотознімки показали на поверхні сліди, що вимагали сканування. Неофіційна практика радянських часів – захищати масові поховання, не заважаючи виростати деревам на місці вбивства, – надає свідченням очевидців додаткової ваги. Однак у теперішньому ліску не було знайдено визначальних доказів наявності масового поховання.

Меморіальну плиту для вшанування пам'яті жертв Голокосту, яких убили у с. Юрівка, підготували у 2016 р. місцеві підприємці А. А. Горобець і В. В. Юрик. Плиту заплановано розташувати поблизу місця вбивства. У рамках проекту «Захистимо пам'ять» влітку 2019 р. неподалік від місця вбивства встановлено інформаційну стелу. Біля місця розстрілу на піщаному кар'єрі також встановлено інформаційну стелу.

The discreet Soviet-era practice of protecting mass graves by allowing a grove to grow over a killing site lent further credence to witness statements. However, no conclusive evidence of a mass grave in the current grove could be found.

A memorial stone for the Holocaust victims killed at Yurivka was produced by local Ukrainians – A. A. Horobets and V. V. Yuryk – in 2016. There are plans to place that memorial stone near the killing site. Within the framework of the “Protecting Memory” project, an information stele was erected near the killing site in summer 2019. An information stele was also put up at the site of the sand quarry.

Головна синагога, Любар, близько 1912 року. Ця синагога датується приблизно серединою XIX століття. Велика, збудована з каменю будівля була символом тривалої історії єврейської громади в Любарі.

Main synagogue, Liubar, ca. 1912. This synagogue dated to about the mid-19th century. Large in size and built from stone, it stood as a symbol of the Jewish community's deep roots in Liubar.

© Photographing the Jewish Nation. Pictures from S. An-sky's Ethnographic Expeditions (Waltham 2009)

Любарська єврейська середня школа, випуск 1939 р. Радянська влада підтримувала школи з навчанням на їдиш у 1920-х рр. З часом ці школи русифікували. Це був останній клас, що закінчив школу на їдиш у Любарі.

Liubar Jewish Middle School, class of 1939. The Soviets promoted Yiddish-language schools in the 1920s. Over time, these schools were Russified. This was the last group to complete Yiddish school in Liubar.

Родина Хаїма Цойрефа, кінець 1920-х рр. Хаїм (сидить у центрі), його син Янкель (сидить зліва) і невістка Малка (сидить справа) були поміж тих, кого розстріляли під час окупації.

Family of Chaim Tsoyref, late 1920s. Chaim (seated centre), son Yankel (left), and daughter-in-law Malka (right) were among those shot during the occupation.

Родина Шиндельман, прибл. 1936 р. Малюка Йозеля і його мати Фрїду (сидить справа) та Рисю (сидить зліва), ймовірно, вбили на піщаному кар'єрі біля с. Громада у вересні 1941 р. Броня (стоїть зліва) та Малка (сидить посередині) втекли в Казахстан та вижили.

Shindelman family, ca. 1936. Baby Yosel and his mother Frieda (seated right) and Rysya (seated left) were likely killed in sand quarry near Hromada village in September 1941. Bronia (standing left) and Malka (seated in the middle) fled to Kazakhstan and survived.

Єврейські мешканці Любара, 1999 р. Після війни в Любарі проживало лише кілька євреїв. Тут зображені Мая Бондарчук, Клара Рохмелюк і Хава Літовчук.

Jewish residents of Liubar, 1999. Only a few Jews lived in Liubar after the war. Seen here are Maya Bondarchuk, Klara Rokhmeliuk, Khava Litovchik.

© Ellen Kowitt

Нинішній гай біля с. Юрівка, квітень 2017 р. Очевидці неодноразово стверджували, що тут у серпні 1941 р. стався розстріл євреїв.

The current woods near Yurivka village, April 2017. Witnesses have repeatedly claimed the shootings of Jews in August 1941 took place here.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas

Єфим Зайденберг (Федір Захаров), фото 1997 р., втік із сиротинця, де утримували євреїв, наприкінці жовтня 1941 р. і деякий час переховувався в українців у с. Глезне неподалік Любара. Потім знайшов прихисток у селі поблизу Рівного, видаючи себе за українця. Батька Єфима – Меєра Зайденберґа розстріляли разом з іншими єврейськими чоловіками 9 серпня 1941 року неподалік від місця, де нині гай біля с. Юрівка.

Efim Zaidenberg (Fedor Zakharov), seen here in 1997, fled the orphanage where the Jews were held in late October 1941 and hid briefly with Ukrainians in the nearby village of Hlezne. He later found refuge in a village near Rivne by pretending to be a Ukrainian. Efims father – Meer Zaidenberg was among the Jewish men shot on the edge of a woods not far from the current grove near Yurivka village.

© USC Shoah Foundation, Fedor Zakharov, 1997

Наприкінці серпня 1941 р. Бузя Шмайгер (Анна Кияновська, фото 1996 р.) втратила на місці вбивства біля с. Юрівка свою тітку. Анна втекла із сиротинця наприкінці жовтня 1941 р. Вона вижила під чужим ім'ям у Німеччині, де виконувала примусові роботи.

In late August 1941, Buzia Shmaiger (Anna Kiyanovskaia, seen here in 1996) lost an aunt at Yurivka killing site. Anna fled the orphanage in late October 1941. Under a false identity, she survived as a forced labourer in Germany.

© USC Shoah Foundation, Anna Kiyanovskaia, 1996

Археологічне дослідження біля с. Юрівка, квітень 2017 р. Єврейські релігійні закони вимагають, аби поховання лишалися недоторканими. Тому археологи проводили пошук масових поховань за допомогою георадару. Визначити точне місце розташування поховань не вдалося.

Archaeological survey near Yurivka village, April 2017. Jewish religious law states that burial sites remain undisturbed. Archaeologists therefore used ground penetrating radar to search for the mass graves in this field. It was not possible to locate the graves.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko

Єврейський цвинтар, 2018 р. Сьогодні мало що нагадує мешканцям та гостям Любара про єврейське минуле міста. Цвинтар – це одне з останніх місць, де ще можна знайти такі сліди.

Jewish cemetery, 2018. Today, there is little to remind residents and visitors of Libar's Jewish past. The cemetery is one of the last places where such traces can still be found.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko

ТРАГЕДІЯ УРОЧИЩА ПІЩАНЕ

За даними перепису 1921 року в Любарі проживало 3023 особи, у Н. Чортурі – 100 осіб, а в селках Юрківка, В.Волгиня, Ст. Чортурія - від 2 до 10 родин. Така кількість сиріт із нещодавни змінами збереглася до 1941 року.

Велика Вітчизняна війна, окупація України стали трагедією для єврейського народу. Реалізуючи людинонависницьку теорію розв'язання єврейського питання, загарбники та їх помічники у 1941 році знищили все єврейське населення району, що не зуміло евакуюватися.

Всього було знищено 2234 сиріт, хоча ця цифра не остаточна, оскільки в урочище Піщане прогавали також сиріт із Ізяслава, Полоногого та інших місцевих.

Найстарішим серед загиблих сиріт був Зієршайн Ісакієвич Абрамович 1851 року народження, йому було тоді 90 років. Наймолодшим були діти, народжені того ж 1941 року: Голік Дора, Катеринославський Янік, Майсон Гринорій, Менахерман Люса, Печенич Бен Ієрушачік, Прівес Сова, Файман Сова.

Кофман І.Я. – вчителька біології та хімії єврейської школи в Любарі. Загинув героїчно 13.09.41р. Розстріляна з дівочим Майсою та Ларисою у Піщаному.

Кількість розстріляних сиріт у районі:

Любар – 2273
В. Браталів – 1
Юрківка – 3

Ст. Любар – 20
Н. Чортурія – 200
Ст. Чортурія – 12

Майна (1928р.) та Лєра (1933 р.) Дєхтур, розстріляні у 1941 р. на Піщаному

Відоміальність ли злощина проти єврейського населення Любарщина славе на солдат 45-го полку Вєрмахту та відступників українського народу – поліцаї, які пішли на службу до окупантів.

Трагічна зала сьвітала сиріт села Нова Чортурія, котрі були розстріляні в парку місцевого технікуму і поховані в братській могилі.

В умовах фашистського окупаційного режиму, зміни від страхом смерті збориння надзвати будь-яку допомогу оточеним, високонормованим, сиречим, партизанам, українці чинили високоморальні, високоуманні дії до відношення до сиріт: їх годували, пересунали, спроваджували до родичів і знайомих. У часи найбільшої небезпеки сломанцем ставали і місцеві черкеси.

Усі ці дії, як і виконавши після "Інтернаціонала" Гітлово Борісріною Кофман та її учиним перед розстрілом над урочищем у Піщаному демонстрували єврейське співчуття всім національностям.

СКАЖЕМ СЛОВО О ПОГИБЛИХ

Гу в деревях, шум в деревях,
А листи брала осеню...
Сказали смирно о сиріт,
Уничтоженних войной.

На колени не ставали
Дети, бабы, старухи,
Окупувантє в Любарі вєре
Не лизали саговя.

Раздвинули их отъезжени
На колесах вєхь оккупантє –
Баб, задрывавши гулять рукоуки,
Сидрєнок, отъезжени вєзжє.

Все они теперь наглы
Нильбукажи, травой
И помытой не дождь,
А в ямки своей родной.

Сказали слово о погибших
На дне, на осколке земли,
Землю русскую любиманнє
Там, что они в обману с ней.

Гу в деревях, шум в деревях,
А листи брала осеню...
Сказали смирно о сиріт,
Уничтоженних войной.

1980

Первый в еврейском Ю. Морин

Арон Бергеліс (1918, Любар, Україна, – 1999, Москва)

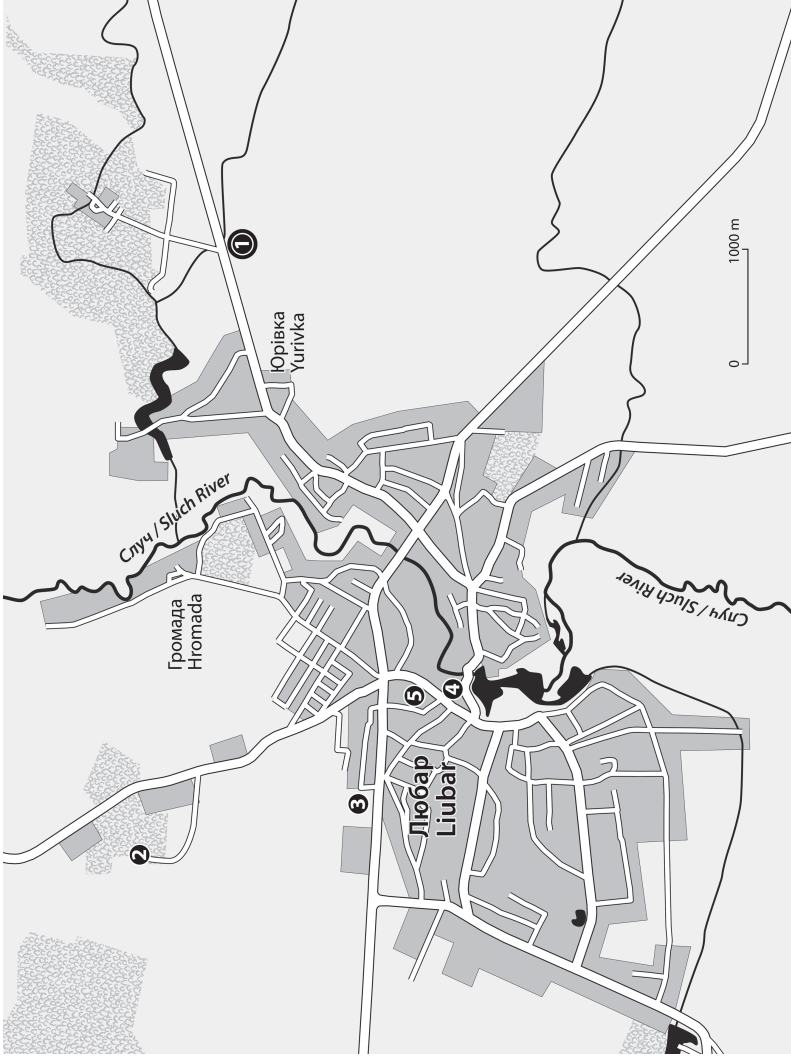
Б.С. Дєхтур, 1945р. Воювала у складі Наддніпрянського, Стєпін радєцького, Придніпровського, Ленінградського фронтів

1990 рік
Відкритті пам'ятника на могилі загиблих сиріт

У шкільному музеї гімназії №1 є стенди, присвячені євреям Любара.

The school museum of Gymnasium No. 1 includes a section dedicated to the Jews of Liubar.

Пам'ятники євреям Любара і околиць: 1 – Пам'ятник жертвам Голокосту біля с. Юрівка. 2 – Пам'ятник жертвам Голокосту біля с. Громада. 3 – Єврейський цвинтар. 4 – Музей у будинку культури. 5 – Шкільний музей гімназії № 1

Memorial to the Jews of Liubar and the Surrounding Area: 1 – Holocaust Memorial near Yurivka. 2 – Holocaust Memorial near Hromada. 3 – Jewish Cemetery. 4 – Museum inside community center. 5 – Museum inside Gymnasium #1

Літературний редактор
англійського тексту
д-р Керолайн Пірс

Literary editing
of English part
Dr. Caroline Pearce

Літературний редактор
українського тексту
Олена Пазюк

Literary editing
of Ukrainian part
Olena Pazyuk

Коректор
Наталя Анікеєнко

Proofreading
Natalia Anikeenko

Дизайн
Олександр Остапов

Design
Oleksandr Ostapov

Комп'ютерна верстка
Марина Кулікова

Layout
Maryna Kulikova

На обкладинці:
Інформаційні стели
вбитим євреям Любара
Архітектор *Антон Олійник*

Photo on the cover:
Information stelae
to the murdered Jews of Liubar
Architect *Anton Oliinyk*

Український центр вивчення
історії Голокосту
01011, Київ,
вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Ukrainian Center
for Holocaust Studies
01011, Kyiv,
Generala Almazova str. 8, r. 109
Tel. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua